

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİL ÇAPARXAN qızı ƏLİYEVƏ

HAYNRİX BÖLL HEKAYƏLƏRİNİN İDEYA BƏDİİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

060201 – Filologiya – Ədəbiyyatşünaslıq (Alman ədəbiyyatı)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: *V.T.Hacıyev*

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI – 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL. Haynrix Böll və müharibədən sonrakı alman ədəbiyyati...	8-31
<i>1.1.Haynrix Böllün yaradıcılıq yolu</i>	8-22
<i>1.2.Müharibədən sonra yaranan ədəbi mühit və H.Böll</i>	22-31
II FƏSİL. Haynrix Böll hekayələrinin ideya bədii xüsusiyyətləri	32-67
<i>2.1.Haynrix Böll hekayələrində müharibə mövzusu</i>	32-49
<i>2.2. Haynrix Böll hekayələrində ictimai-siyasi motivlər</i>	50-67
NƏTİCƏ	68-70
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	71-73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ədəbi tənqidin tarixi, lap primitiv və ibtidai şəkildə olsa da, elə bədii söz sənətinin tarixi qədərdir. Ədəbi tənqid ədəbi prosesin fonunda doğulur, inkişaf edir və hətta püxtələşir də. Ədəbi proses və ədəbi tənqid son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, çox cəhətli bir anlayışdır və onu düzxətli, monoton estetik hadisə, dəqiq ölçülü – biçili ehkam şəkildə təsəvvür etmək də düzgün deyil. Ədəbiyyat tarixi göstərir ki, antik dövrdən başlayaraq, həmişə yeni ədəbi hadisə, forma və üslublar, janr xüsusiyyətləri elə köhnə poetikanın çərçivəsindən cücərib çıxır və köhnə çərçivəni tamam örtərsə də, böyük sıçrayışla irəli gedib, görünməmiş rezonans versə də, tarixin və konkret zamanın obyektiv tələbi ilə öz inkişaf sürətini azaldır, hətta tənəzzülə uğrayır və sonra da, nə qədər paradoksal olsa da, geriye, keçilmiş pilləyə qayıdır və yenə də qəribədir ki, bu köhnə estetik qəlibin öz içərisindən əvvəllər görünməyən, kəsf olmayan estetik meyarlar tapılır və məlum olur ki, ədəbi proses özündə həmişə ehtiyac enerji saxlayır. Alman ədəbiyyatı da bu baxımdan İkinci Dünya müharibəsindən sonra bir qədər durğunluq keçirmiş və intellektual qələm sahiblərinin əsərləri nəticəsində yenidən inkişaf etmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra alman ədəbiyyatı yerlə bir edilən Almaniyanın həyatında psixoloji travmalarla kök salmışdır. İkinci Dünya Müharibəsinin gətirdiyi ağır fəsadları, əhalinin keçirdiyi yoxsul həyat tərzini, mənəvi sarsıntıları müharibədən sonra yaranmış “Xarabalıq Ədəbiyyatı” özündə daha aydın şəkildə ehtiva edirdi. Bu ədəbiyyat həmçinin “Müharibə Ədəbiyyatı”, “Vətənə qayıdış Ədəbiyyatı” kimi adlarla tanınırdı. Bu dövr alman ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsas mövzusu təbii ki, müharibə, onun törətdiyi fəlakətlər, dağıntı, faciə və dəhşətlər idi. Q.Grass, H.Böll, A.Anders, V.Şnurre, V.Höllerer, P.Rühmkorf, V.Borxert kimi sözügedən yazarların fəaliyyəti nəticəsində Almaniyada mütərəqqi ədəbiyyat, incəsənətin çiçəklənməsi göstərdi ki, nə qadağalar, nə də faşistlərin xüsusi qanunları alman mədəniyyətinin inkişafının qarşısını ala bilmədi.

Bu yazıçılardan biri də XX əsr alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Haynrix Teodor Bölldür. 50-ci illərdən etibarən

dünya xəzinəsinə misilsiz əsərlər bəxş edən Böll müharibədən sonrakı ədəbiyyatda öz sözünü deyən şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Yazıçının əsərlərinə nüfuz edərkən müharibə dəhşətlərini, insanların arzu və istəklərini, yaşam uğrunda çarpışmaları, obrazların psixoloji durumu, fiziki və mənəvi cəhətdən şikəst insanların həyatda amalları, kiçik bir mətn daxilində tamamilə fərqli bir ideyaların gizləndiyinin şahidi oluruq.

Nobel mükafatı laureatı Haynrix Böll (1917-1985) dünya ədəbiyyatında daha çox irihəcmli romanlar müəllifi kimi tanınsa da, “ən çox sevdiyi, ən cazibədar nəsr forması” hesab etdiyi hekayə janrında da gözəl nümunələr yaratmışdır. Yazıçı bu “kiçik” janrın böyük imkanlarından ustalıqla istifadə edərək yaşadığı dövrün, daha dəqiq desək, XX əsr insanını ən çox düşündürən iki problemi – müharibə və ictimai-sosial problemləri ön plana çəkmişdi. Bu hekayələrdə müharibə prosesinin özü deyil, əsasən, onun törətdiyi nəticələr, insanı həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən necə şikəst etdiyi təsvir olunur. İctimai-siyasi motivlərdə yazılan hekayələr isə bir növ onları tamamlayır, daha doğrusu, müharibənin şikəst etdiyi bu insanların sosial həyatda – cəmiyyətdə qarşılaşdıqları amansız çətinliklər, ədalətsizliklər təsvir obyektinə çevrilir. Lakin bütün bu ağrı-acılara baxmayaraq onun qəhrəmanları ümitsizliyə qapılmır, öz saf daxili aləmlərinə, yumor hissələrinə söykənərək qaranlıq bir aləmdə, közərti şəklində də olsa, işıq tapa bilirlər. Əsasən iri nəsr əsərləri tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu tədqiqat işində Haynrix Böllün kiçik nəsr əsərləri araşdırılır. Bununla da biz onun yaradıcılığını yeni aspektdən təhlilə yönəlmiş və hekayələrinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini açmaqla, Böllün yaradıcılığının hələ də aktualıq kəsb etdiyini nəzərə çatdıracağıq.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Qeyd etməliyik ki, rənagarəng irsə malik olan Haynrix Böllün əsərləri dəfələrlə tədqiq olunmuş, bununla bağlı bir çox dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazılmışdır. Onun yaradıcılığını ədəbi tənqidçilər araşdırmış və müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. Bunlardan B.Baltserin “Haynrix Böllün ədəbi əsəri: Şərhlər”, V.Bellmanın “Haynrix Böllün roman və hekayələri: Şərhlər”, Svetlana Şindelın “Aleksandr Soljenisın və Haynrix Böll: mədəniyyətlərarası dialoq”, O.N. Panomarovun “1940-cı illərin sonu 1960-cı

illərin sonunda Haynrix Böll yaradıcılığında kiçik hekayələr janrı” və s. araşdırılmışdır. Azərbaycanda isə Böllü dərindən tədqiq edən Svetlana Cəbrayılovanın “H.Böllün ədəbi dünyası XX əsr Alman ədəbiyyatı kontekstində” adlı kitabında Böll və onun yaradıcılığına təsir etmiş şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı dərindən tədqiq edilmişdir. Haynrix Böllün əsərləri dünyanın 40-dan çox ölkəsinin dilinə tərcümə olunmaqla yanaşı, bu missiyanı Azərbaycanda əsasən Vilayət Hacıyev, Çərkəz Qurbanlı, A.Nəbi öz üzərinə götürmüşdür. Vilayət Hacıyev “Haynrix Böll. Seçilmiş əsərləri” və “Haynrix Böll. Hekayələr” kitabının tərtibçisi olaraq diqqətəlayiq iş görmüş, alman-Azərbaycan ədəbi tərcümə sahəsində əhəmiyyətli iş görmüşdür.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Təqdim olunan dissertasiyada əsas məqsəd Haynrix Böllün yaradıcılığında mövcud olan XX əsr insanını ən çox düşündürən iki problemi – müharibə və ictimai-sosial problemləri, kiçik nəsr əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün bir neçə vəzifənin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- İlk növbədə Haynrix Böllün həyat və yaradıcılığına nəzər salmaq;
- Müasirlərinin Haynrix Böll yaradıcılığı haqqında düşüncələrini təhlilə cəlb etmək;
- II Dünya müharibəsinin alman ədəbiyyatına vurduğu zərbələri, ədəbiyyata həyat verən amilləri, həmin dövrün yazarlarını araşdırmaq, onların alman ədəbiyyatına verdiyi töhfələri əks etdirmək;
- Alman hekayəçiliyi haqqında məlumat vermək;
- Haynrix Böll hekayələrinin mövzularını təhlil etmək;
- Haynrix Böllün kiçik nəsr əsərlərini müharibə və ictimai-sosial motivlər baxımından tədqiq etmək;
- Haynrix Böll hekayələrinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini açmaq.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işi bioqrafik və müqayisəli-tarixi metodun əsas prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Böllün şəxsi həyatı, yaşadığı dövrün fərdi-psixoloji durumu yaradıcılığı ilə sıx bağlı olmuşdur.

Müharibə və ictimai-siyasi mövzulara həsr olunmuş əsərləri isə müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, oxşar və fərqli cəhətləri ortaya çıxarılmışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Mürəkkəb yaradıcılığa malik olan Haynrix Böllün əsərləri dünya ədəbiyyatının diqqətində olduğundan onun əsərləri müxtəlif dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və tədqiq olunmuşdur. Lakin qeyd etməliyik ki, yazıcının bir sıra hekayələri Azərbaycan dilinə tərcümə olunsada, irihəcmli nəsr əsərlərinə nisbətən az araşdırılmışdır. Təqdim olunan tədqiqat işində isə araşdırılan hekayələr ilk dəfə ideya-bədii baxımdan təhlilə cəlb edilmişdir. Bu baxımdan Haynrix Böllün hekayələrinin magistr səviyyəsində olsa da araşdırılması, onun ideyasının açılması tədqiqatın elmi yeniliyi ilə səciyyələndir.

Tədqiqat işinin elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsinin bir çox əhəmiyyətli cəhətləri vardır. İlk növbədə bu iş Haynrix Böll yaradıcılığına yenidən bir dönüş, onun ictimai-siyasi sahələrdə də aktivliyinə, müasirlərinin Böll haqqındakı mülahizələrinin açıqlanmasına, irihəcmli əsərləri ilə yanaşı, hekayələrinin də qayəsinin açılmasına yardımçı olacaq. Eyni zamanda tədqiqat işindən alman dilli ədəbiyyata dair kurs mühazirə, seminar və tədqiqat işlərində də bir vəsait kimi istifadə oluna bilər. Hekayədən hekayəyə mövzu dairəsinin genişləndirilməsi, əsərlərin kəmiyyət artımının keyfiyyət artımı ilə müşayiət olunması, xarakterik bədii obraz yaratma niyyətinin güclənməsi, reallığın güclü hiss və ehtirasla təsviri və s. Haynrix Böll hekayələrinin başlıca ruhunu və istiqamətini təşkil etmək baxımından lazımlı bir tədqiqat işidir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında aprobasiyadan keçmiş, kafedranın iclaslarında müzakirə edilmiş, müsbət rəy alınmış və Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının “Əmək və sosial münasibətlər” jurnalının 2-ci sayında “Haynrix Böll əsərlərində ictimai-siyasi motivlər” və Azərbaycan Gənc Alim, Doktorant və Magistrlər Cəmiyyətinin “Gənc alimlərin əsərləri” jurnalının 10-cı sayında “Haynrix Böllün yaradıcılığında müharibə və insan problemi” adlı məqalələr çapdan çıxmışdır. Məqalələr tədqiqat işinin mövzusu ilə səsleşir və mövzunun prinsipləri əsasında qələmə alınmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Təqdim olunan dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş hissədə mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqat işinin obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, eyni zamanda işin elmi və praktiki əhəmiyyəti, apobasiyasından bəhs edilir.

I FƏSİL

HAYNRİX BÖLL VƏ MÜHARİBƏDƏN SONRAKI

ALMAN ƏDƏBİYYATI

1.1. Haynrix Böllün yaradıcılıq yolu

Alman ədəbiyyatının zəngin tarixi var. Böyük ənənələrə malik olan bu ədəbiyyat müəyyən dövrlərdə bəşər mədəni fikir xəzinəsinə neçə-neçə düha bəxş etmiş, bədii-fəlsəfi təfəkkürün parlaq nümunələrini vermişdir. Hər bir elm sahəsi kimi, alman ədəbiyyatı da müəyyən vaxtda yaranmış, durğunluq dövrü keçirmiş və yenidən inkişaf etmişdir. Məhz alman ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Frans Kafka, Qothold Efraim Lessinq, Fridrix Şiller, Tomas Mann, Hermann Hesse, Fridrix Volf, Volfqanq Borxert və digər şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Alman ənənəsinə görə məhz yazıçı intellektuallığın əsl nümunəsi hesab olunur. Burada intellektual hər şeydən əvvəl ictimai sima olduğundan o, ictimai diskussiyaların yaranması təşəbbüsündə olmalı, onları idarə etməli, ən sadəsi isə onlarda fəal iştirak etməlidir. İntellektual bir qayda olaraq mübahisə doğurası, kəskin münaqişə xarakteri daşıyan bu və ya digər problemə diqqəti cəlb etmək üçün kütləvi auditoriyaya müraciət edir, buna görə də o, labüd şəkildə ictimai rəyi qütbləşdirir, tərəfdarlarının yardımına arxayınlaşır və əleyhdarlarını təkzib edir. Bunun üçün intellektual ictimai bəlağətə, inandırıcılıq səmtinə emosional təsir etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Buna görə də bu keyfiyyətlərin yazıçılarda birləşməsi özünü bariz şəkildə göstərir. Bu intellektlər arasında Haynrix Teodor Böllün də müstəsna yeri vardır.

Haynrix Böllün adı dünyada uzun illərdir ki, əzəmətlə anılır. 50-ci illərdən etibarən şöhrəti dünya arenasına yayılan yazıçı müəyyən qədər məşhur xarici yazıçılar arasında, xüsusən də ikinci dünya müharibəsindən sonra əsər çapı və tirajı ilə ədəbiyyatda öz möhürünü qoyan şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Böllün irsi çox rəngarəngdir. O, müxtəlif janrlarla ədəbiyyatda çıxış etmişdir – roman, hekayə, pyes, satira, pamflet, şeir, radiopyes, tərcüməçiliklə məşğul

olmuş, publisist kimi çıxış etmiş, ədəbi tənqidçi, rəyçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məhz müasir alman ədəbiyyatına o, əsrarəngiz xəzinə bəxş etmişdir. Əsərləri dünyanın 40-dan çox dilinə tərcümə olunmuş yazıçının yaradıcılığı nəinki XX əsr ədəbiyyatında tənqidə məruz qalmış, hətta Qərbi Almaniya və digər ölkələrdə də o illər keçdikcə kəskin mübahisə obyektinə kimi təhlil olunmuşdur.

Alman ədəbiyyatının önəmli simalarından biri olan Haynrix Teodor Böll öz sözləri ilə ifadə etsək “yaşadığı zamanın bir çağdaşı olaraq, bir nəslin başına gələnələrə, gördükləri və eşitdiklərinə sadıq qalaraq” Almaniyanın yaşam tarixinin, I Dünya müharibəsində, aclığın hakim kəsildiyi bir dövrdə - 1917-ci il dekabr ayının 21-də Reyn çayı sahilində yerləşən Köln şəhərində dünyaya gəlmişdir. Gələcək yazıçının bu şəhərdə dünyaya gəlməsi, oradakı ab-hava onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Çünki, bu şəhər öz qoynunda ən qədim yəhudi icmasına sığınacaq vermişdir. Həmrəylik burada yaşayanlar arasında sanki bir simvol idi. Lakin ailə çətinliklər səbəbindən 1921-ci ildə Radernberqə köçməyə məcbur olmuşdur. Qatı katolik ailəsində böyüyən yazıçı gəncliyində bir müddət yaşadılarının katolik dərəcələrində iştirak etmiş, lakin bir neçə müddətdən sonra onlardan uzaqlaşmışdır. 1937-ci ildə kamal attestatı alan Böll bir müddət Kölnədəki kitab mağazasında şagird işləmiş, sonra atasının emalatxanasında ona kömək etmişdir. 1939-cu ildən etibarən isə Köln Universitetinin germanistika və qədim filologiya fakültəsində təhsil almağa başlamışdır. Lakin elə həmin il başlayan İkinci Dünya Müharibəsi onun bir müddət arzularının üzərindən xətt çəkmiş və bu səbəblə hərbi xidmətə çağırılmışdır. Müharibə dövründə Böll Polşa, Fransa, Rusiya, Krım, Odessa, Rumıniya, Macarıstan kimi ölkələrin cəbhələrinə göndərilmişdir. Yaralanmış Böll Rumıniyada müalicə aldıqdan sonra təhsilini davam etdirmək məqsədilə hərbi xidmətdən uzaqlaşdırılmaq üçün müraciət edir və sənədlərini saxtalaşdıraraq bir il müddətində müharibədən yayınır. 1942-ci ildə hərbi iznlə Kölnə qayıdan Böll uzun müddət tanıdığı Annemariya Çexlə ailə həyatı qurur.

1945-ci ilin aprelinə amerikalı və ingilislərə əsir düşən Böll həmin ilin sentyabrında azad olunmuşdur. Müharibə bitdikdən sonra Kölnə qayıdaraq bir

tərəfdən təhsilini davam etdirmiş, digər tərəfdən isə müxtəlif işlərdə çalışmışdır.

Müharibə illərində əsasən məktublar yazan Böll müharibənin sonlarında isə belletristik yazılar qələmə alırdı. Yazıcının bədii yaradıcılığı barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Onun ilk çapdan çıxan hekayəsi uzun müddət “Xəbər” hesab edilsə də, yalnız 1973-cü ildə “Raynişer Merkur” qəzetinin məlumatına əsasən məlum olmuşdur ki, ilk dəfə işıq üzü görən əsəri “Ötən günlər” olmuşdur. Tədqiqatçıların araşdırmalarına əsasən, Böll ədəbi fəaliyyətə müharibədən qayıtdıqdan sonra başlamışdır. Özünün dediyinə görə, Böll bədii yaradıcılığa romanla başlamışdır. Bu romanlardan biri “Məhəbbətsiz xaç” (“Kreuz ohne Liebe”) 1961-ci ildə, “Mələk susdu” (“Der Engel schwieg”) 1992-ci ildə, 1948-ci ildə yazdığı “Vəsiyyət” isə 1982-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Bütün bunlarla yanaşı, bir yazıçı kimi ilk uğurunu 1951-ci ildə Qərbi Almanıyanın ictimai-siyasi, eləcə də mənəvi-ruhani həyatında mühüm rol oynamış “47-lər dərniyi”nin mükafatını alandan sonra qazanmışdır. Bu dərnekdə Böll mükafatı “Ala qarğalar” (“Die schwarzen Schafe”) hekayəsinə görə qazanmışdır. “47-lər dərniyi” müharibədən sonrakı illərdə Qərbi Almanıyanın ədəbi-mədəni, eləcə də ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamışdır. Bu dərnek yeni gələnlərin çoxunu çaşbaş salırdı, onlara yaxın, ayrılmaz dostların yığıncağı kimi görünürdü, ancaq, əslində onun gözəgörünməyən, anlaşılmayan ritualları vardı. İlk baxışda hər şey qayda-qanun çərçivəsində görünürdü, amma əslində, heç bir qayda-qanun yox idi. Haynrix Böll 1951-ci ildə Bad Dürkhaymda bu ab-havanı özünəməxsus qarşılardı. Özünü çox təvazökar, səbirli, inamsız aparan Böll ilk günlərdən dərniyin rəhbərinin və digər iştirakçıların diqqətini cəlb etmişdi. Çünki, burada çıxış edən, müzakirə edən, daim gərgin olan iştirakçıların gələcəyi qabaqda idi, hər bir iştirakçı da ümid bəsləyirdi ki, ədəbiyyatın gələcəyi ona məxsus olacaq. Hətta onun ilkin addımları haqqında məşhur “47-lər dərniyi”nin rəhbəri olan Hans Verner Rixter “47-lər dərniyi”nin “İyirmi bir üzvünün portreti” kitabında qeyd edirdi: “Müharibədən sonrakı bir neçə ildə çox şəhərlərdən, məsələn, Hamburqdan, Frankfurtdan, Vyanadan, Maynsdan “47-lər dərniyi”ndə çıxış edən olmuşdu, ancaq Kölnlü ilk dəfə idi. İnanmırdım ki, oradan istedadlı yazar çıxa. Lakin 1951-

ci ilin mayında bu səhvimi düzəltməli oldum. Bad-Dürkhaymda keçirilən yığıncaqda bir Kölnlü də əsərini oxuyaraq qalib oldu” [4, s.15]. Heç təsadüfi deyil ki, Böllün bu uğuru aramsız olaraq davam etmiş, 1972-ci ildə yazıçını İsveç Akademiyasının Nobel mükafatı təltifinə qədər yüksəltmişdir.

Böll anadangəlmə fitri istedadla malik bir yazıçı idi. Öz sözlərinə görə, o, yaradıcılıq prosesinin özündən xüsusi bir zövq alırdı, yazılarının bir çoxunu nəşr etdirmirdi. İlk nəşr zamanında (1947-ci il müharibədən sonra) onun tərəfindən dörd, beş və bəlkə də altı roman yazılmışdır. Böllün çox gözəl natiqlik qabiliyyəti var idi. O detalları xırdalığına qədər görməyi bacaran fenomenal yaddaşa malik bir insan idi. Ancaq onun fikrincə yazıçıya “insan həyatının elementlərini” bilmək bəs edərdi. Bunları da 21 yaşına qədər anlamaq lazımdır. Çünki bu dövrlərdə insan sadələvh və günahsız olur” [6, s.31]. O özü həyat materiallarına o qədər də böyük əhəmiyyət vermirdi. Onun sözlərinə görə “əgər İncilə inansa, bu bir ovuc küldən başqa bir şey deyil və Tanrıya insanı yaratmaqdan ötrü lazım olmuşdu. Bütün həyat materialları yazıçıya da lazımdır. “Ancaq mənə bu materiallar vacib deyildir - heç vacib deyil” [18, s.51].

Böllün ailəsi gah zəngin, gah da yoxsul bir həyat yaşamışdır. Həyatında hökm sürən vəziyyəti Böll xırda burjua, bohema və proletar qarışığı kimi göstərirdi və onun danışığında burjaziya həmişə təhqir kimi səslənirdi. Onun ailəsi katolik idi, lakin Böll dini həyatı gündəlik məişətin mənəvi bir norması kimi qəbul edirdi. Sonralar o yazırdı: “Katoliklik mənim coğrafi mənşəyimdən gələn bir material kimidir. Mən burada, bu torpaqda doğulmuşam. Mənim bütün əcdadım Kleve, Aaxen, Köln üçbucağında yaşayıb. Bu da əsl katolik ərazidir. Burada olan hər şey – toyuqlar da, köpəklər də, bu torpaqda yetişən şalğam, hətta digər bitkilər də katolikdir. Mən bunları həqiqi, hətta materialist mənada görürəm” [27, s.32].

Böll antifaşist ruhunda tərbiyə olunmasına baxmayaraq antifaşizmə qarşı heç bir fəaliyyətdə iştirak etməmişdir. Hitler terrorunun dəhşətləri ondan yan keçmişdi. Hətta gimnaziyada təhsil aldığı vaxt Hitleryuqənde daxil olmaqdan yan keçməyi bacarmışdı, ancaq faşizmin bütün təzahürləri hətta kənardan belə olsa (Böll bu

haqda dəfələrlə yazmışdı) həyatı boyu onda qorxu hissi oyatmışdı. O uşaqlıq və gənclik illərində bu təhlükənin üç mərhələsi haqqında danışdı - iqtisadi (1929-1930-cu illərdə dünyada baş verən böhran və işsizlik), siyasi (1933-cü ildə Hitler və onun tərəfdaşlarının hakimiyyətə gəlməsi) və müharibə dövrü. Bu mərhələnin hər bir dövrü onda ətraf mühitə qarşı düşmənçilik hissinin yaranmasına səbəb olmuşdu və müharibənin özü də bu nöqtəyi-nəzərdən heç bir yenilik gətirməmişdi. Alman yazıçısına xas olan bu dünyagörüşünü digər millətin nümayəndəsi asanlıqla anlaya bilməzdi: müharibə hələ başlamazdan öncə cəmiyyətin mənəvi həyatında öz əksini tapmışdı.

“Frankfurt mühazirələri”ndə Böll bildirir ki, “Mən heç vaxt özümü tənha hiss etməmişəm”. Böllə görə ədəbiyyatın cəmiyyətin formalaşmasında rolu əvəzsizdir. O deyirdi: “Mən hələ də inanıram ki, ədəbiyyatın avtoritar strukturları dağıtmaq gücü var” [16, s.50].

Böll həyatı boyu sanki bir kitab yazan yazıçılar sırasına aid idi. Bu fikri o sözün həqiqi mənasında qəbul edərək dəfələrlə söyləyirdi : “Mənim yazdığım hər bir şey – o cümlədən kiçik ünsiyyət yazıları, məqalələr, resenziyalar və s. özündə ardıcıl yazıları əks etdirir” [29, s.141]. Bu ardıcıl yazıların daxili əsas tarixlə olan canlı bağlılıq idi. Buna görə də, Böllü dövrün “canlı xronisti” və “ikinci alman respublikasının Balzaki” adlandırırdılar. O özü “zamana və müasirlərinə olan bağlılıq haqqında danışdı.” Onun əsərlərinin ilk tərtibatçısı haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Böllün yaradıcılığına xronoloji baxımdan yanaşmaq ən düzgün yoldur. Almaniya Federativ Respublikasında Böll kimi həssas tarixşünas olmamışdır.

Müharibədən sonrakı illərin alman ədəbiyyatında heç bir yazıçının yaradıcılığı Haynrix Bölldə olduğu qədər şəxsi həyatı, yaşadığı dövrün fərdi-psixoloji durumu, ictimai vəziyyəti ilə bağlı olmamışdır. Çünki o hadisələrin gerçək iştirakçısı olmuş, insanların çıxılmaz vəziyyətlərinin canlı şahidi olmuşdur. Mövqeyi qəti, sözü kəsərli olan Haynrix Böll dəhşətli faciələrin köklərini axtarmağa başlamış, həmin keşmişin bu və ya digər şəkildə hələ də qaldığını bəşəriyyətə çatdırmaq üçün Fred və Ketenin faciəsini (“Bir kəlmə də demədi” -

“Und sagte kein einziges Wort” (1953), onların lirik-psixoloji daxili monoloqlarını, müharibənin sarsıdıcı mənzərəsini, təəssüf və izzətlərdən ibarət bir tablolu Faynhalsın (“Harada idin, Adəm? – Wo warst du, Adam” 1951) simasında əks etdirmiş, müharibənin qeyri-insani cəhətlərini, insanın yaşamaq və sevmək arzusunda olan ümidlərini puç etməsi, bu yaşam mübarizəsində insan həyatının çox ucuz, dəyərsiz olduğunu göstərmişdir.

Hətta yazıçı həyati əsərlər ərsəyə gətirərkən belə onların sərlövhəsinə də biganə yanaşmamış, intellekt süzgecini işə salaraq insanları dünya xəzinəsinə səyahət etdirmək məqsədilə məlum mənbələrə müraciət etmiş, necə ki, sözügedən əsərin başlığını Theodor Hekkerin “Gündüz və gecə düşüncələri”dən götürmüşdür. Əsərin “Harada idin, Adəm?” – “Səngərlərdə, müharibədə”.... (“Wo warst du, Adam”) sərlövhəsi altında yazılması da bir növ müharibəni ifşa edir. Əsərdə iki cəbhə arasında – insanların müharibəyə, ölümə göndərən, sonra isə öz canını xilas etmək üçün “ruhi xəstəliyə” düşər olan polkovnik, musiqiyə marağına baxmayaraq soyuqqanlıqla kütləvi qırğınlar törədən düşərgə rəhbəri, sadəcə mükafat almaq üçün özünü oda-közə vuran, əməliyyat keçirən adsız general və onların qurbanları arasında ziddiyyətlər xüsusilə nəzərə çatdırılmışdır. Bu müharibə içərisindən yalnız iki nəfər xüsusilə fərqlənir – arxitektör və əsgər Faynhals və onun sevdiyi yəhudi qız katolik İlona. Əsər iki qəhrəmanın da müharibənin qurbanı olması ilə sona çatır. Faynhals evlərinin qabağında, İlona isə düşərgədə öldürülür.

Əsəri təhlil edərkən müharibənin bütün səfaləti və haqsızlığı açılır, yazıçı faşist müharibəsinə öz münasibətini, vəhşiliyə qarşı mübarizədə insanın böyüklüyünü göstərir. Bu əsərdə müharibəyə qoşulan xalqların bir-birinə münasibəti də təsvir olunur. Faynhals alman, İlona isə yəhudi olmasına baxmayaraq bir-birlərini sevirlər. Onların sevgisinə dövrün dəhşətli yəhudi nifrəti mane ola bilmir. Buna baxmayaraq, digərləri kimi, onların da ölümdən yaxa qurtarması mümkün olmur.

Bu əsərdə Böll nəinki müharibə və onun səbəbləri, həm də nasional-sosialist cəmiyyətinin, hakimiyyətinin vəhşilikləri və cinayətlərini təsvir etmişdir.

Böll Qərbi Almaniyanın gerçəkliklərini, yenidənqurma, köhnə Almaniyanın yenidən bərpa edilməsi, özlərinə yeni yol seçə bilməyən, düşdüyü vəziyyətlə razılaşa bilməyən insanların taleyini, cəmiyyətin dağıdıcı müharibədən sonra yeni başlangıca cəhdini 1954-cü ildə qələmə aldığı Haynrix və Martin obrazı ilə gündəmə gətirir. (“Sahibsiz ev” - “Haus ohne Hüter”). Əsərdə müharibədən sonrakı dövrdə insanların həyatı təsvir olunmuşdur. Kimi ağır şəraitdə, kimi işsiz, kimi ac, kimisi də susuz yaşayan insanların tədricən dəyişən vəziyyətlərindən bəhs olunur. Müharibənin bitməsi ilə hər bir kəs yenidən öz həyatını davam etdirməyə, düzəltməyə çalışır. Lakin müharibə dövründə insanların aldığı yaraların üstündən müəyyən illər keçməsinə baxmayaraq, bu yaraları sağaltmaq, heç olmasa müəyyən qədər sakitləşdirmək belə çətinidir. Müharibə onların sevdiyi insanları əllərindən almış, onları torpaqlarından didərgin salmışdır. Yazıçı əsərin sonunda həyatın dəyişəcəyinə ümidli olduğunu göstərir, bu da müharibə vəziyyətindən yeni azad olmuş bir cəmiyyətin gələcəyinə işarədir. Böll bu andan etibarən hər şeyin dəyişəcəyinə, başqa şəkil alacağına inandığını göstərmiş, müharibədən yeni çıxmış, müharibədə xeyli qurbanlar vermiş bir dövlətin gələcəyinə inamı bu kiçik cəmiyyətin – Martin Bax və Haynrix Brilax ailəsinin timsalında vermişdir.

Qərbi Almaniya tənqidçiləri qeyd edirlər ki, Böll dindar katolikedir, dindarlıq onun romanlarının koloritini və ideya məzmununu müəyyən edir. Doğrudur, Böll özünü katolik hesab edir, öz əsərlərində də o, tez-tez Allaha müraciət edir, ədalət və mənəvi təmizlik axtarır [5, s.4]. Ancaq Böllün bütün yaradıcılığının dinlə bağlı olduğunu söyləmək nəinki onun yaradıcılığının anlaşılmadığını göstərmək, eyni zamanda onu tamam saxtalaşdırmaq olardı. Qərbdə çox az ədib olardı ki, katolik kilsəsini bu şəkildə amansızcasına ifşa etsin. Hələ özünün ilk əsərlərindən olan “Harada idin, Adəm?” (“Wo warst du, Adam?”) romanında qəhrəmanı Faynxalsın dili ilə deyir: “Rahiblərin bir çoxunun üzü onların söylədikləri kimi dözülməzdir.” Faynxals sevgilisinin hətta rahiblərin belə sındıra bilmədiyi iradəsi, inamı ilə fəxr edir. “Bir kəlmə də demədi” (“Und sagte kein einziges Wort”) romanının qəhrəmanı Kete Boqner ikiüzlu, tamahkar din xadimlərinin Allahın adından necə istifadə etdiklərini görür. 1953-cü ildə işıq üzü görmüş bu roman həmin vaxtlar

böyük uğur qazanmışdı. Bunun isə səbəbi minlərcə almanın Böllün sosial və mənəvi çətinliklər içində ayrılmaq məcburiyyətində qalan qəhrəmanlarının şəxsində öz talelərini tapması oldu. Fredlə Keteni sıxan təkə iki uşaqla dar otaqda yaşamaları deyil, həmişə ümid bəslədikləri din xadimlərinin, eləcə də cildlərini dəyişmiş məmurların onların əzablarına biganəliyidir.

1959-cu ildə Böll “Gənc katolikə məktub” (“Brief an einen jungen Katholiken”) adlı müharibə əleyhinə bir broşura nəşr etdirir. Bu broşurasında o AFR-də katolik kilsəsinin mövqeyini əks etdirir. “Burda hər şey Bonnun xeyri üçün edilir. Onlar yuxarıdan təsdiq gözləyirlər”. Böll istehza ilə qeyd edirdi ki, Qərbi Almaniyada gənc insanlar müqəddəs yazılar haqqında istədiyi şübhələri söyləyə bilər, amma bu ölkənin hərbişdirilməsini müdafiə edən müqəddəs ata haqqında şübhəli fikir söylərsə vay onun halına. Hitler qəddarlığının qurbanı olan faşizm əleyhinə olan katolikləri xatırlayaraq Böll yazırdı ki, onlar kilsənin əmri ilə hərəkət etmirdilər, onlara vicdanları rəhbərlik edirdi [6,s.10].

Böllün əsərlərinə nüfuz edərkən katolik dini ilə yanaşı, ekzistensial motivlər özünü bariz şəkildə göstərir. Bu motiv Böllün demək olar ki, əsərlərinin bir çoxunda, o cümlədən “Bir təlxəyin düşüncələri” (“Ansichten eines Clowns”) romanında “rəsmi adı komik aktyor” olan təlxək Hans Şnir surəti ilə nəzərə çatdırılır. Əsərin süjet xəttindən məlum olur ki, romanda bioqrafik metoddan istifadə olunmuş, yazıçının yaradıcılığında önəmli yer tutan müharibə mövzusu, müharibənin törətdiyi mənəvi bədbəxliklər, onun katolisizmə olan münasibəti qəhrəmanı Hans Şnir obrazı ilə üzə çıxarılır. Hansın yaşadığı dövrdə özgüləşməsi, onun bədbəxtliyinin əsas səbəblərindən biri də onu həyata bağlayan yeganə qüvvə olan Mariyanın da onu anlamamasıdır. Mövcud vəziyyət qəhrəmanı daim ekzistensial problemlərlə üz-üzə qoyur.

Əsərdə həmçinin yazıçı Hansın dili ilə müharibədən sonra özlərinə cəmiyyətdə yeni mövqe tutmağa çalışan, vaxtında nasional-sosialist olub müharibədən sonra isə özünü başqa cür – yeni, demokratiya tərəfdarı kimi qələmə verməyə çalışan vəzifə sahiblərinin bunun üçün göstərdikləri cəhdləri xüsusilə

vurğulamışdır. Mövcud mənəvi-ruhani, sosial durumun aparıcı “şəxsiyyətləri”nin çoxu faşist keçmişinə malik olan insanlardır. Hətta Şnirin anası da nasional-sosialist ideologiyasına sadıq insanlardan idi və ideologiyadan irəli gələn soyuqluq onun özünün və ərinin xarakterinə hopmuşdu. Hətta Reyxin mənafeyi naminə müharibənin son günlərində ana öz doğma yeganə qızını ölümə belə göndərməkdən çəkinmir.

Müasirlərinin Böll haqqında katolisizmlə bağlı fikirləri isə Hans obrazı ilə təkzib olunur. Ümumiyyətlə, yaşadığı cəmiyyət, o cümlədən Mariya da Şniri katolisizmdən uzaq, dini-əxlaqi dəyərləri önəmsəməyən bir insan kimi qəbul edir. Lakin məlum olduğu kimi, əslində bu fikirlər tam absurddur. Əlbəttə, Şnir dindar deyil və o, heç bir kilsəyə getmir. Məlum olduğu kimi, o katolisizm pərdəsi altında gizlənən “dini-əxlaqi dəyərlərə” önəm vermir. Lakin o, daxilən pak, təmiz, vicdanlı və yüksək əxlaqa malikdir. Şnir daim təbiətin ona bəxş etdiyi iki əzabdan – düşkünlükdən, başağrısından yaxa qurtarmaq üçün dini mahnılar, litanaylar (qədim kilsə nəğmələri) oxuyur. Hans Mariyanı nəinki kilsəyə getməkdən aşındırmır, hətta ona bildirir ki, kilsəyə getməmək üçün “məyusluq” əsas ola bilməz. Əgər o doğrudan da bu əqidənin sahibidirsə, yüz Fredeboyl kimisi həmin əqidəni sındıra bilməz. Hansın nəzərində Mariya o qədər təbii katolik olub ki, ondakı bu təbiiliyi qoruyub saxlamağa çalışmış, hətta o yatıb qalanda da oyadıb ki, kilsəyə gecikməsin. Həmçinin Hans səfər müddətində yevangelistlərin daha çox yaşadığı şəhərlərdə qalanda da müəyyən yerlərə zəng edib katoliklərin harada ibadət etdiyini öyrənir və Mariyaya məlumat verirdi.

Qeyd etmək istərdik ki, Böllün bu romanının o vaxt çox böyük mübahisələrə səbəb olması, müəllifini katolik kilsənin amansız hücumlarına məruz qoyması bir daha sübut etdi ki, yazıçı bəlkə də, çoxlarının bildiyi, lakin deməyə və ya etiraf etməyə özündə güc tapa bilmədiyi bir problemi gündəmə çıxartmışdı. Böll bu əsərində faşizmin məğlubiyyətindən sonrakı Almaniyada yaranmış mühiti Hansın təlxəkliyi ilə eyniləşdirir.

Böllin yaradıcılıq metodlarına toxunarkən biz qeyd etməyi lazım bilirik ki, onun yaradıcılığını tədqiq edən tədqiqatçı və tənqidçilər heç vaxt bir fikirdə olmamışdılar. Xüsusilə də özündə mürəkkəb simvolizmi əks elətdirən “Saat onun yarısında bilyard oyunu” (“Billiard um halbzehn”) xristian humanizmini əks etdirən “Harada idin, Adəm” (Wo warst du, Adam?) və digər əsərləri böyük mübahisə və fikir müxtəlifliyinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

1959-cu ilərdə çap olunan “Saat onun yarısında bilyard oyunu” (“Billiard um halbzehn”) romanı da müharibə mövzusunun davam etdirən əsərlər silsiləsinə aiddir. Əsərdə reyqli memar Haynrix Femelin 80 illik yubileyi günü baş verən, xatırlanan hadisələr və qəhrəmanların müharibə illərindəki həyat ziddiyyətləri, onların daxili monoloqları, izahları ilə Almaniyanın əlli ildə keçdiyi yol ümumiləşdirilmişdir. Hadisələrin mərkəzində reyqli memarlar ailəsinin əlliillik taleyi dayanır. Bu tale isə Müqəddəs Anton monastri ilə bağlıdır. Monastri baba Femel tikmiş, lakin din xadimlərinin Hitleri müdafiə etdiyinə görə, onun oğlu monastri partlatmış, nəvəsi isə onun yenidən tikilməsi işində iştirak etmişdir. Müharibənin ağırları, övladının müharibədə həlak olması, yaşanan hərc-mərcliklər, haqsızlıqlar Femelin həyat yoldaşına sarsıdıcı zərbə vurur. Artıq qadın hissələrini gizlədə bilmir və haqlı ittihamlar yağdırmaqdan çəkinmir. Daxilində həyat yoldaşı ilə razı olan, lakin bunu etiraf etməyə cəsarət edə bilməyən Femel yoldaşının ruhi xəstəxanaya göndərilməsinə mane olmur.

Digər əsərlərində olduğu kimi, bu romanda da yazıçı müharibə və onun törətdiyi vəhşiliklərin insanların gələcəklə bağlı ümidlərini necə darmadağın etdiyinin şahidi olur.

Böllə dünya şöhrəti gətirən əsərlərindən biri də 1971-ci ildə çap olunmuş “Xanımla kollektiv portret” (“Gruppenbild mit Dame”) romanıdır. “Xanımla kollektiv portret” romanı ilə yazıçı özünün “ailə tarixçələri çərçivəsində” ən sanballı əsərini yaratmış və 1922-ci illə 70-ci illər arasındakı tarixin bütün yükünü çiyində daşımış olan bir alman qadınının taleyini təsvir etmişdir. Yazıçının qəhrəmanı Leninin taleyi fərdi səciyyəyə daşımır, onunla ünsiyyətdə olmuş əllidən

çox insanın, daha sonra da min, milyonların taleyidir. Müəllif təhkiyəsindən məlum olur ki, nasistlərin hakimiyyəti dövründə varlanmış bir tikinti şirkəti sahibinin qızı kimi dünyaya gələn Leni əvvəlcə monastr məktəbində təhsil alır, sonra atasının məsləhəti ilə nasional-sosialist yönümlü qızlar təşkilatında işləyir. Lakin müharibənin başlanması və onun qardaşının güllələnməsi, sonra da ərə getdiyi Aloys Pfayferin Şərq cəbhəsində həlak olması, atasının Danimarkada ömürlük həbs cəzasına məhkum edilməsi onun həyatının tamam başqa bir məcrada inkişaf etməsinə səbəb olur. Leninin bu keşməkeşli həyat yolunda insan – insan, insan – cəmiyyət problemləri ön plana çəkilir.

Svoydak belə hesab edir ki, “Böll əhəmiyyətli təsvirçidir, onun yaradıcılığında realizmin böyük tənqidi mövcuddur. Böll katolikdir - o bütün reallığı o biri dünya ilə əlaqələndirməyə çalışır. O həqiqəti olduğu kimi canlandırmağa çalışsa da onun qarşısında acizdir. Bir anlıq ümiddən başqa o heç bir şey verə bilmir” [11, s.173].

Böll haqqında tez-tez “Haynrix Böll kiçik insanların nəğməkarıdır” ifadəsi də səslənir [5, s.5]. Onun əsərlərində tarixi qəhrəmanlar, dünyanın ağaları tərənnüm olunmur. Onun qəhrəmanları adi insanlardır, kiçik peşə sahibləridir. Amma bununla belə insanın dili dönmür ki, Böllün qəhrəmanlarını kiçik insanlar adlandırsın.

“O illərin çörəyi” hekayəsində olan obraz gənc işçi Valter Fendrix, “Bir kəlmə də demədi” romanındakı Fred və Kete Boqner, “Saat onun yarısında bilyard oyunu”ndakı müəllim Şrella kimi insanlar mürəkkəb və zərif hissli, ləyaqətli düşüncəyə malik, yalnız öz şəxsi həyatları üçün deyil bütün bəşəriyyətin taleyi üçün narahat olan insanlardır. Nədən onlar “kiçik insanlardır”? Müharibə onların həyatını məhv edib eybəcərləşdirsə də, onların qəlbini eybəcərləşdirə bilmədi. Müharibədən sonra onlara “iqtisadi möcüzə”ləri aşılamaq istədilər. Ancaq onlar bu ucuz tələyə düşmədilər. Tamlığı ilə qavramasalar da onlar anlayırdılar ki, bu iqtisadi möcüzənin təşkilatçıları yeni daha təhlükəli bir müharibə hazırlayırlar. Müharibə ruhu yenidən onların evləri üzərində qanad çalmağa başlayır. Böllün

yaratıcılıq fantaziyasından doğulmuş bu insanlar demiurq Böllün özü kimi çox şeyi görmürlər. Ancaq onlar bir şeyi artıq öyrənmişdilər - vətəndaş qəzəbini. Bununla da tox, özündən razı meşşanlara, axmaqlığa, qəddarlığa, zəbt etmək niyyətlərinə nifrət edirdilər. Onlar müharibə törədənlər, onları istismar edənlər haqqında fikirləşərkən xristian tabeliyini tamamilə unudurdular.

Bu baxımdan iddia etmək olar ki, Böll kiçik insanların nəğməkarı deyildir. O adi insanların ləyaqətini palçığa gömən, onu əsarət altında saxlamağa çalışan, öz tamahkar niyyətlərinə görə onları müharibələrə sürükləyənləri ittiham edən bir yazıçıdır.

Böllün yaratıcılığının son illərinə nəzər salarkən yaratıcılığında mövzuların bir qədər yenilik kəsb etdiyini müşahidə etmək olur. Buraya 70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəlində olan publisistik əsərləri, xüsusilə də onun iki son böyük romanı “Qayğıkeş mühasirə” (“Fürsorgliche Belagerung”, 1985), “Çay mənzərəsi fonunda qadınlar” (“Frauen vor Flußlandschaft”) (1986-cı il ölümündən sonra nəşr edilib) və aktual siyasi mövzulara aid olunan əsərlər daxildir. Bu əsərlərdə Böll yaratıcılığına xas olmayan yenilik mövzunun sosial cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinə aid olmasıdır. Burdakı insanlar cəmiyyətdə yüksək vəzifə tutanlar və zəngin insanlardır. “Qayğıkeş mühasirə” əsərinin qəhrəmanı böyük bir nəşriyyatın sahibi və onun ailə üzvləridir. Roman mövzu etibarlı ilə “Katarina Blyumun itirilimiş ləyaqəti” əsərinə yaxındır. Romanda söhbət Federativ Respublikanın gündəlik həyat səhnəsində təcavüzün deformatsiyası və dağıdıcı rolundan gedir. “Çay mənzərəsi fonunda qadınlar” romanın mövzusunda isə köhnə Hitler təlimini keçmiş yüksək mövqe tutan generalların hakimiyyətdəki rolundan bəhs olunur.

Bu illərdə Böll öz uşaqlıq, gənclik, xüsusilə də müharibə illərini əks etdirən avtobioqrafik xarakterli əsərlər çap etdirirdi. Ölümündən bir qədər əvvəl “Oğlanlarıma məktub və ya dörd velisoped” əsərini çap etdirir. Bu bir növ yazıçının siyasi ruhda olan vəsiyyəti idi. Bu vəsiyyətlə o Hitler məğlubiyətinin son illəri ilə bağlı alman gənclərinə müraciət edirdi. Əsər 1985-ci ilin mart ayında meydana çıxmışdı. Bu İkinci Dünya müharibəsinin 40 illiyi ərəfəsində onun tarixi

dərsləri ətrafında yenidən artan ideya münaqişəsi zəminində idi. Böll öz tezisini təkrar edirdi - zaman alman xalqını alman reaksiyası ilə barışdırma bilməz. O qeyd edirdi ki, indinin özündə də almanları 1945-ci illə münasibətdə iki yerə bölmək olar. Onların bəziləri üçün bu məğlubiyyət, bəziləri üçün azadlıq idi. O qeyd edirdi ki, müharibənin gətirdiyi bədbəxtliklər və dağıntıların günahkarı alman xalqının özüdür. Bu günah hitlerizmə qalib gələnlərin deyil, Rayx Almaniyasının və onun rəhbərlərinindir. “Mən azacıq da olsa Sovet İttifaqından şikayət edə bilmərəm” [6, s.30]. O keçmişini unutmayan potensial cəlladların mövcudluğu haqqında xəbərdarlıq edirdi.

Böll ömrünün sonuna qədər alman millətçiliyinə, neofaşist tendensiyasına qarşı çıxmışdı. O bunu “Hindenburq lənəti” adlandırır. O həmişə burjua münasibətlərini, burjua mənəviyyatını, burjua uğurlarını tənqid edirdi. Onun ideali sinifsiz bir cəmiyyət idi və həmişə bu ümidlə yaşayacağını qeyd edirdi.

Yazıcının intellektual bioqrafiyası Almaniyada müharibədən sonrakı ictimai dialoq kimi, yazıcının özünün təşəbbüskarı olduğu mühüm kütləvi diskussiyaların tarixçəsi kimi oxunur. Böll müxtəlif auditoriyalar ilə görüşür, onlarla təmasda olur, əleyhdarlarının mövqeyini dəyişməyə, heç olmasa düşünməyə sövq etməyə cəhd göstərirdi. Tələbələrə verdiyi intervyudə Böll (1961) “mənəvi amil ədəbi yaradıcılıqda əsas hissə kimi qəbul edilə bilərmi?” - sualına belə cavab vermişdir: “Mən çox istərdim ki, bu suala birmənalı şəkildə hə deyim, amma qorxuram ki bir mənalı şəkildə yox deməli olum. Əgər siz məndən soruşsaydınız əxlaqsızlıq amili ədəbi yaradıcılıqda əsas yer tuturmu, mən yenə də bir mənalı şəkildə yox deyərdim. Yaradıcı adam müəyyən şəkildə həm günahsız, həm də günahkardır. O etmədiyi bir günah üstündə danlanan və layiq olmayan bir işə görə təriflənən bir uşağa bənzəyir [17, s.9].

Böll nəsrini filmə bənzəyir, sanki onu gözlərinlə seyr edirsən. Gözlərinin önündən hər dəfə yeni kadrlar - keçmişin və gələcəyin təsvirləri keçib gedir. Böllü insan həyatını olduğu kimi sadələşmiş şəkildə təsvir etməkdə günahlandırmaq düzgün olmaz. Onun əsərlərində təsadüfi epizodlar, əsaslandırılmamış təsvirlər

yoxdur. Onlarda həmişə bir emosional təsvir olur. Onlar ya lirik, ya da kəskin istehza ilə dolu insanlar olur.

Canlı danışq dili Haynrrix Böll sənətkarlığının digər bir üstünlüyüdür. Böll yaşadığı dövrün bir çox tərəflərini oxuculara çatdırmaq üçün radiopyeslər də yazmış, öz zəmanəsinin hadisələrini cəmiyyətə yazılı deyil, canlı şəkildə çatdırmağı da yaddan çıxarmamışdı. Böllün radiopyeslər yazması təsadüfi deyildi. Çünki məlum olduğu kimi, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı alman ədəbi dilində bir durğunluq yaranmışdır. Dilin inkişafında, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində, mövcud qrammatik normaların və sintaktik qanunauyğunluqların daha da cilalanmasında radio mühüm rol oynayırdı. Haynrrix Böllün müharibədən çıxmış insanları öz ana dilinin incəlikləri, qanunauyğunluqları, stilistikası ilə zənginləşdirmək məqsədilə radiopyes kimi janrlara müraciət etməsi ən optimal vasitə idi. Bu baxımdan formal olaraq qurulan bu əsərlər bir növ monoloq kimi səsləndirilirdi. Həmçinin, məhz radioda onun ilk hekayələri də səsləndirilmiş və geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. Lakin radio üçün yazılmış pyeslərdə o heç də öz incəsənətinin problematikasına yenilik gətirmir, ancaq onun formal imkanlarını zənginləşdirməyi üstün tuturdu. Radioda ilk dəfə Böllün 1955-ci ildə “Doktor Borziqdə çay dəvəti”, 1957-ci ildə “Yekun” və “Gözləmə anı” pyeslərinin premyerası olmuşdur.

Haynrrix Böllün bədii yaradıcılığı həmişə onun fəal ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə müşayiət olunmuşdur. O “Siyasət mənlilik deyil... Ümumiyyətlə sənətkarın işi deyil...” [4, s.11] desə də, həmişə siyasətin qaynar yerlərində olmuşdur. Müharibədən sonrakı illərdə baş qaldıran neofaşizm, silahlanmaya, terrorizmə qarşı aparılan mübarizədə, nümayişlərdə ön cərgələrdə getmiş, haqqı pozulan insanları, ən çox da yazıçıları müdafiə etmişdir. Siyasi aktivliyinə görə onu “millətin vicdanı” adlandırırdılar. Böllün fikrincə millətin vicdanı “parlament, qanunlar məcəlləsi və hüquq sistemidir”. Yazıçının vəzifəsi millətin şüurunu dirçəltməkdir. Buna görə də o, dövlətin “açıq riyakarlığı” və həmvətənlərinin “seçki amneziasını” kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Yazıçı Nobel nitqində alman olmağı ilə qürur duyduğunu bildirir: “Mən, sadəcə almanam və mənim alman

olduğumu sübuta yetirən tək bir sənəd – pasport yox, mənim dilimdir. O dildəki mən yazıram. Və bu gün məhz həmin bu dildə yazılan yazıya verilən böyük qiymətə görə qürur duyuram” [4, s.33]. Heç təsadüfi deyil ki, İsveç Akademiyası da Böllü “yüksək ustalıqla yaratdığı xarakterlər vasitəsilə alman ədəbiyyatına yeni intibah gətirdiyinə görə” Nobel mükafatına layiq görmüşdür.

1.2.Müharibədən sonra yaranan ədəbi mühit və H.Böll

İkinci Dünya müharibəsi Haynrix Böllə yanaşı, digər yazarların yaradıcılığından da ötəri keçməmiş, labüd hadisələr demək olar ki, xronoloji ardıcılıqla dünyaya səs salmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra alman ədəbiyyatı məğlubiyyətə uğrayan Almaniyanın həyatında psixoloji travmalarla kök salmışdır. Bu dövr “Trümmerliteratur” adlandırılır. Müharibədən sonra ölkə Şərqi Almaniya və xüsusilə Amerika gündəmindəki Qərbi Almaniya olmaq üzrə iki dövlətə bölünmüşdü. AFR-də ədəbiyyatın yaranması anti-hitler koalisiyasının fəaliyyəti ilə dağılmış faşizmdən sonrakı tarixi prosesin nəticəsi idi. Nasist hegemonluğundan xilas 1945-ci ildə işğal ərazilərində antifaşist, demokratik cəmiyyət quruluşu yaratmaq şansı qazanmışdı. Villi Bredel, Erix Vaynert, Arnold Svayq, Anna Zeqers, Ştefan Hermlin, Ştefan Heym və Bertolt Brext kimi mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələri öz əsərləri ilə demokratik qüvvələrin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdilər.

Müharibənin və nasional-sosializmin təsiri altında II Dünya müharibəsindən sonra yaranan ədəbiyyat “Müharibədən sonrakı dövr ədəbiyyatı” (“Nachkriegsliteratur”) adlanırdı. “Müharibədən sonrakı dövr ədəbiyyatı” məhz ədəbiyyatın müəyyən sahəsini ifadə edən anlayış kimi möhkəmlənmişdir. Bu, əsasən 1945-ci ildən AFR, eyni zamanda Avstriya və alman dilli İsveçi əhatə edən ədəbiyyatı əks etdirirdi. Müəyyən baxış bucaqlarına baxmayaraq, həmin dövrün yazıçıları oxşar mövzu və mövqelərini nümayiş etdirirdilər.

Almaniyanın işğal olunmuş ərazilərində isə vəziyyət heç də ürəkaçan deyildi. Çünki ədəbiyyat, bütün yaradıcılıq nümunələri xüsusi senzuranın nəzarəti altında idi. Həmin dövrdə ədəbiyyatda yeni bir məfhum “Xarabalıq ədəbiyyatı” (“Trümmerliteratur, ”Literatur der Stunde Null”, “Kriegs – oder Heimkehrerliteratur”) xüsusi rol oynayırdı. “Trümmerliteratur” dağılmış Almaniyanın puç olmuş utopiyalarını özündə əks etdirirdi. Bu dövr ədəbiyyatında kifayət qədər gerilik müşahidə olunurdu. Müharibədən sonrakı dövr yazıçıları bu geriliyi aradan qaldırmağa çalışırdılar. Baş verən hadisələr ədəbiyyatdan da təsirsiz ötürməmişdir. Hər bir almandilli dövlətlərdə - AFR, Avstriya, İsveçrədə ədəbiyyat yavaş-yavaş inkişaf edirdi. Müharibə mövzusu, müharibənin yaratdığı təəsüratlar yenə də ədəbiyyatın əsas mövzusu olaraq qalırdı. Məhz “Xarabalıq ədəbiyyatı” məfumu ədəbiyyatın ən vacib, əsas xəttini təşkil edirdi. “Xarabalıq ədəbiyyatı”nın əsas müəllifləri müharibədə əsir düşmüş insanlar aid edilirdi. “Xarabalıq” dedikdə yalnız müharibə və onun gətirdiyi dağıntılar, dağılan məkanların yerində qalan xarabalıqlar, viranə olmuş evlər deyil, həmçinin dağılmış ideyalar, utopiyalar, xəyallar, puç olan ümidlər, xarabalıqlar içərisində olum ilə ölüm arasında mübarizə aparən insanların acı taleyi nəzərdə tutulurdu.

Müharibədən sonrakı dövr ədəbiyyatı bir neçə istiqamətə yönəlmişdi: yazıçıların bir qismi öz əsərlərində faşizm mövzusunə yenidən qayıtmağa səy göstərdikləri halda, digər qismi bu mövzunu ədəbiyyatdan çıxartmağa səy göstərirdilər. Belə bir xaos şəraitində daxili mühacirət və sürgün ədəbiyyatı arasında əksliklər yaranmışdır. İki alman dövlətinin yaranması ilə siyasi parçalanma da həyata keçirilmiş oldu.

Qərbdəki ərazilərdə inkişaf edən ədəbiyyatın əsasını müharibənin bitməsini, ölüm və zorakılıqdan qurtuluş hesab edən yazıçıların əsərləri təşkil edirdi. Bu yazıçılardan Haynrix Böllə yanaşı, Wolfgang Borxert, Alfred Anderş də mübarizə aparırdılar. Sovet hakimiyyəti altında olan ərazilərdə sürgündən qayıdan Bertolt Brext, Anna Zeqers, Yohannes Bexer, Arnold Svayq, Ştefan Hermlin kimi yazıçıların keçmişinə yenidən bir qayıdış başlandı. Lakin, hər iki qrup yazıçılar öz

mövqe və baxışlarına görə bir-birlərindən fərqlənmirdilər. Müharibə, onun gətirdiyi bəlalar yenə də ortaq məxrəc kəsb edirdi.

Müharibədən sonrakı ədəbiyyatda tədricən dirçəlmə başlandı. Müxtəlif çətinliklərlə üzləşən gənc yazarlar ümitsizlik, məyusluq hissləri yaşayırdılar. Onlar məhdud süni bir dildə yazmağa məcbur idilər. Onlar faşizmin zərər vurduğu alman dilində yazmağa çətinlik çəkirdilər. Bu yeni yaradıcılıq addımları gənc yazarlar üçün xüsusilə çətin bir vəziyyət idi. Belə bir mürəkkəb, ziddiyyətli və dramatik şəraitdə Qərbi Almaniya ziyalılarının qarşısında vacib bir məsələ dururdu: keçmişə anlamaq, nifrət yaradan müharibəni və faşizmi damğalamaq. 1947-ci ildə ölümcül xəstə olan V.Borxert Bonn dövlətinin yeni ərazi iddiası ilə bağlı yaranan müharibəyə qarşı olan ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi yazırdı - “heç bir zaman övladlarınıza müqəddəs müharibə ilə bağlı nağıllar danışmayın. Silahların səsi, qorxunun törətdiyi fəryadları, qana bələnmiş həqiqətləri olduğu kimi onlara anladın. Biz yox deyirik. Ancaq bu yoxlar ümitsizlikdən doğmur” [5, s.9].

Borxertin tövsiyyəsi Qərbi Almanianın bir çox gənc yazıçı, şair, dramaturq, publisisti tərəfindən qəbul edilərək mənimsənilmişdir. Ədəbiyyatda özlərini “geri dönmüşlərin” - Hitler tərəfindən qanlı müharibənin mənğənəsinə atılmışların iradəsinin, istəyinin carçısı hesab edən bir çox yazıçılar meydana gəlmişdi. Rixter, Opiç, Pump, Ledinq və başqaları özlərinin ilk antimüharibə əsərlərini yaratmağa başlayırlar. Yaradıcılıq üslubu, dünyagörüşü fərqli olan bu yazıçıların hamısı müharibənin amansızlığını, gərəksizliyini göstərməyə çalışırdılar. Onlar müharibənin törətdiyi bütün faciələri həqiqi şəkildə qələmə almağa çalışır, Gebells təbliğatına uyaraq məhv olmuş milyonlarla alman əsgərinin faciəvi aqibətini qeyd edirdilər.

Yazarlar öz hisslərini, yaşadıklarını ifadə etmək üçün özlərinin şüarı olan “həqiqət”dən istifadə edirdilər. Bu isə onların öz yaşadıklarını, gördüklərini qələmə almalarını təsdiq edən daha bir göstərici idi. Mübarizənin bu forması həm də Almaniya qovulan yazarların keçmiş təcrübə və şüuruna qarşı yönəlmişdi.

Gənc yazarların təsvir etdikləri həqiqətlər geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdu və kifayət qədər diqqət çəkməyi bacarırdı. Onlar üçün yeni nəsr tərzinin əsasını etiraf etmək, səfərbər etmək, təqdim etməkdən ibarət idi. Həqiqətə yaxın olmaq, heç nəyi gizlətməmək, keçmişə, qayıdışa mane olmaq aparıcı ideyalardan idi. Korlanmış danışq dili kifayət qədər qəliz olduğundan bu məsələ gənc yazarlar arasında müəyyən problemlər yaradırdı.

Artıq 1945-ci ildən faşizmi ifşa edən, faşizmə açıq etirazını bildirən ədəbiyyat yaranmışdı. Lakin bu ədəbiyyatın çiçəklənməsi üçün, hər iki alman dövlətinin yazarlarını əqidə etibarilə bir araya gəlmələri üçün yollar axtarıldı. Beləliklə, 1947-ci ildə almanca danışan ölkələrdəki yazıçı və tənqidçiləri birləşdirən “47-lər dərnəyi” yarandı. Müharibədən sonra qanlar tökülən Almaniya da bir qrup yazıçı bir araya gəldi. Onlar nasist hegemonluğunun nəzarəti altında meydana gələn ədəbiyyata aydınlıq gətirmək istəyirdilər. Nasistlərin zərər verdiyi alman dili və ədəbiyyatını diriltmək məqsədilə Hans Verner Rixter, Alfred Andersş və başqalarının yaratdıqları “47-lər dərnəyi” həm də yeni və demokratik Almaniyanın əxlaqi təməllərini gücləndirən bir vasitə kimi yazıçıların cəmiyyətdəki yerini vurğuladı. ABŞ-da hərbi əsirlərin səyi ilə nəşr olunan “Ruf” jurnalı öz sıralarına yeni yazıçı və publisistləri toplamışdır. Məhz bu dərnək yarananda Volfditrix Şnurre, Alfred Andersş, Valter Kolbenxof, Valter Mansen kimi ziyalılar “47-lər dərnəyi”nin tərkibinə daxil olmuşdular. Bu ziyalıların məqsədi nasistlərin təbliğatından qurtulmaq, yeni ədəbi alman dilinin təşəkkülü, 1945-ci ildən sonrakı ədəbiyyatı sıfır nöqtədən qaldırmaq, tənqid və tolerantlığın yeni aspektlərini araşdırmaq, yeni mövzular və yeni dəyərlər yaratmaq və təsvir etməkdən ibarət idi.

Hans Verner Rixter “47-lər dərnəyinin 21 portreti” (“21 Porträits aus der Gruppe 47”) adlı kitabında dərnəkdə fəaliyyət göstərmiş Q.Grass, H.Böll, A.Andersş, V.Şnurre, V.Höllerer, M.Rayx Raniki kimi şəxsiyyətlərin təsvirini vermişdir. Əsərdə Rixter sözügedən müəlliflərin bu dərnəkdəki keçdiyi yollardan, onların əldə etdiyi uğurlarından, həyat və yaradıcılıqlarından həmçinin burada keçirilən iclasların gedişatından söhbət açmışdır. Dərnəyin bütün qrupu

dünyagörüşünə görə əvvəllər solçu idilər. Vaxt keçdikcə bu yazarlar öz yollarını ayırır, bəziləri isə solçu olaraq qalırdı. Böyük çətinliklər çəkməsinə baxmayaraq Rixter böyük insanlar haqqında kiçik hekayələrdən ibarət çox gözəl və ətraflı məcmuə yarada bilmişdir. H.V.Rixter məcmuədə xüsusilə mükafat verilməsi problemini təsvir edirdi. Onun işi tədbirlərin təşkili, ayrı-ayrı müəssisə və əlaqədar şəxslərlə ünsiyyət yaratmaqdan ibarət idi. Ona görə də onun şəxsi düşüncələri və dəyər ölçüsü tez-tez digər üzvlərlə uyğun gəlmirdi. O, həmişə öz mübahisələrində əslində bütün rəqiblərin ədəbiyyatı birləşdirən yeganə məfhum olduğunu və göz önündə heç bir şəxsi üstünlüyün, narazılığın olmadığını göstərirdi. Rixter öz əsərlərində bəzən tənqidi prizmadan çıxış etdikdə belə sonradan öz fikirlərini nisbiləşdirirdi.

H.L.Arnold özünün “47-lər dərənəyi” adlı məqaləsində dərənəyin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Onun çox gözəl bir funksiyası idi. O alman dilli yazarları bir araya gətirərək dostluqlara rəvac verdi və tənqiddə yeni bir üsul ortaya qoydu” [30]. Məhz “47-lər dərənəyi” Haynrix Böll, Qünter Qrass, İnqeborq Baxmann, Martin Valzer kimi bir çox məşhur yazıçı və tənqidçi üçün uğurlar gətirmişdi.

“47-lər dərənəyi” müəyyən müddət alman ədəbiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş və bu birliyin uğurları nəzərə çarpacaq dərəcədə olmuşdur. Çox çətinliklərlə yaranmış bu birlik 1966-cı ildə təzyiqlərə məruz qalmışdır. Elə həmin ildə Almaniyanın bir çox jurnallarında dərənəyin fəaliyyəti ilə bağlı müzakirələr aparılmış və bildirilmişdir ki, dərənək tədricən ləğv olunmalıdır. Sadəcə olaraq göstərilirdi ki, o çox düşünülmüş hücumlara məruz qalır və ya təriflər yağdıran məruzəçilər sayəsində siyasətə qarışır.

Bu cür söz-söhbətlər dərənəyin tədricən tənəzzülünə gətirib çıxartdı. Ədəbiyyatda və publisistikada yüksək inkişaf, demokratik ideyaların kütləvi yayılması kimi ümidlərlə yaranan “47-lər dərənəyi”nin iyirmi illik fəaliyyətinə son qoyulsa da, onun ədəbiyyata bəxş etdiyi uğurlar göz önündədir. Sonralar müxtəlif vaxtlarda bir çox yazarların iştirakı ilə bu dərənəyə bənzər qurumlar yaranmasına cəhdlər olsa da, məhz “47-lər dərənəyi” qədər dünya ədəbiyyatında yer tuta bilən

yazarlar ərsəyə gələ bilmədi. Hitler diktaturasının ağılasığmaz nəzəriyyəsi ilə mənəviyyatı korlanan və bu təzyiq altında əzilən əhalini yenidən dirçəltməyi, maarifləndirməyi və demokratik meyillərlə canlandırmağı qarşısına məqsəd qoyan bu dərnəyin fəaliyyəti və əldə etdiyi nailiyyətlər yüksək olmuşdur.

Mütərəqqi milli ədəbi ənənələrin inkarı tarixi tərəqqi yolunun diqqətdən yayınmasna təsir edirdi. Bu nəsil yazarları yaşadıkları həyatı, müharibənin əziyyət və çətinlikləri haqqında həqiqətləri, müharibə və faşizmi təsvir edərək ədəbiyyata çox böyük xidmət göstərmiş oldular. Bu gənc yazarlar içərisində Haynrix Böllə yanaşı, Qünter Qrass, Arno Şmidt, Peter Rühmkorf, Volfqanq Borxert, Zigfrid Lents xüsusilə seçilirdi. Onlar öz əsərlərində sabaha ümitsiz baxan, müharibədən sonrakı həyatda çətinliklərini, müharibənin ağrı-acılarını bütün dəhşəti ilə öz əsərlərində qeyd etmişlər.

XX əsr görkəmli alman yazıçısı və rəssamı Qünter Qrass Dansiqdə anadan olmuşdur. Buna görə də Dansiq və onun sakinləri sənətkarın bir sıra əsərlərinin mərkəzində durur. Müəllif bu konkret məkanın və insanların timsalında XX əsrdə alman xalqının, müəyyən mənada isə bütün bəşəriyyətin üz-üzə gəldiyi problemləri əks etdirə bilmişdir. “47-lər dərnəyi”nin nümayəndəsi olan Qrassın 1959-cu ildə yazdığı “Tənəkə təbil” (“Die Blechtrommel”) romanı sensasiyaya səbəb olur. Hötdən sonra alman ədəbiyyatında geniş yayılmış ənənəvi “tərbiyə romanı” janrına parodiya kimi yazılmış bu əsərin mövzusu Dansiq, müharibə və faşizmlə bağlıdır. XX əsrin ortalarında alman ictimai şüuru və Dansiq həyatı onun yazdığı “Siçan və pişik”, “İt illəri” romanlarının əsas mövzusudur. “Tənəkə təbil” romanı da daxil olmaqla, bu üç roman Qrassın yaradıcılığında “Dansiq trilogiyası” kimi daxil olmuşdur. Sənətkarın bu trilogiyadan sonrakı əsərləri Almaniyanın müasir həyatına həsr olunur.

1999-cu ildə Qünter Qrass “şux və kədərli pitiçaları ilə tarixin unudulmuş obrazlarını yenidən canlandırıdığına görə” ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdü. O Nobel nitqində bütün dövrlərdə azad düşüncəyə qənim kəsilmiş kriteriyaların tarix boyu dəyişməz qalmasını və əzab verənlərin hədəflərinin hər

zaman cəmiyyətə yeni söz aşılamaq istəyən mütəfəkkirlərə yönəlməsini vurğulamışdır.

Onun intellektual bioqrafiyası Almaniyada müharibədən sonrakı ictimai dialoq kimi, yazıçının özünün təşəbbüskarı olduğu mühüm kütləvi diskussiyaların tarixçəsi kimi oxunur.

1929-cu ildə Dortmundda dünyaya göz açan Peter Rühmkorf da alman lirikasının və nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Hamburqda 2 il təhsil aldıqda sonra o, yazıçı Veqner Rigel ilə birgə “Müharibələr arasında” adlı ədəbiyyat jurnalının çapı ilə məşğul olmuşdur. Eyni zamanda o, 1958 və 1964-cü illərdə “Rovolt” nəşriyyatında rəhbər kimi də işləmişdir. Həmin dövrdən də P.Rühmkorf bir yazıçı və şair kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Peter Rühmkorf da “47-lər dərnəyi”nin ən aktiv üzvlərindən biri olmuşdur. Bununla bərabər, 1950-ci illərdən başlayaraq o, incəsənətdə, ədəbiyyatda, xüsusilə də lirikada olan tarixi hadisələri diqqətlə izləmişdir.

Bu yazarlar sırasında alman ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Volfqanq Borxertin də müstəsna yeri vardır. Volfqanq Borxert Almaniya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi öz şeirləri, nəsr əsərləri və teatr parçaları ilə şöhrət qazanmış və müharibədən sonrakı ədəbiyyatın, o cümlədən “Xarabalıq ədəbiyyatı” (Trümmerliteratur) cərəyanının ən məşhur simalarından biri olmuşdur. Bu cərəyanın bir nümayəndəsi kimi, Volfqanq Borxert də öz əsərlərində müharibədən sonrakı dövrün ictimai-siyasi və sosial vəziyyəti, eləcə də müharibə dövründə insanların çəkdiyi çətinlikləri qələmə almışdır. Volfqanq Borxert əsərlərinin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, onun əsərləri ikinci dünya müharibəsindən sonrakı vəziyyəti əks etdirsə də, müasir dövrlə də səsləşir. V.Borxert cəmiyyətinin rəhbəri Cordan Y.A.Burqes buna görə də yazıçının əsərlərinin orta və ali məktəblərdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunduğunu bildirmişdir.

V.Borxert müharibəyə qarşı öz etirazını bildirmiş, milli-sosial sistemə qarşı olan tənqidi fikirlərinə görə vətən xaini adı altında məhkum olunmuşdur.

V.Borxertin Nürnberq həbsxanasında yaşadığı və sarsıntıları onun ərsəyə gətirdiyi “Zəncirotu” (“Hundeblume”) əsərinin ana xəttini təşkil edir. Ölümündən əvvəl o, bir məktubda bu əsər haqqında öz fikirlərini dilə gətirmiş və qeyd etmişdir ki, o, bu əsərində həbsxanada cəza çəkmiş 21 yaşlı bir gənci və hakimiyyətə qarşı olan fikirlərinə görə onun ölüm hökmü ilə cəzalandırılmasını təsvir etmişdir.

Uzun zaman təqiblərə, səhhətindəki problemlərə baxmayaraq Borxert uzun yaradıcılıq yolu keçmiş və alman ədəbiyyatına bir xəzinə bağışlamışdır. O, Hamburqda teatr cəmiyyətində ilk öncə rejissor köməkçisi işləmiş, sonralar isə incəsənətə dram əsərlərin müəllifi kimi daxil olmuşdur. Hətta, V.Borxert xəstə yatağında olarkən belə ancaq yaradıcılıqla məşğul olmuş, müxtəlif nəsr əsərləri və vətənpərvər ruhda şeirlər yazmışdır. 1946-cı ilin sonunda onun yazdığı bu əlyazmalarından 29 nəsr əsəri çap olunmuş, həmin ilin dekabrında da 1940-1945-ci illər arası yazdığı 14 şeirdən ibarət “Fənər, gecə və ulduz” (“Laterne, Nacht und Sterne”) adlı kitabı işıq üzü görmüşdür.

Volfqanq Borxertin yaradıcılıq toplusu 4 dram əsərindən – “Qapının arxasında” (“Draußen vor der Tür”), “Pendir” (Käse), “Qara kardinal” (“Schwarze Kardinal”) və “Təlxək Yorik” (“Yorick der Narr”) və bir çox şeirlərdən ibarətdir. Bu şeirlər 1946-cı ildə “Fənər, gecə və ulduz” (“Laterne, Nacht und Sterne”) adlı kitabda, 1949-cu ildə isə “Seçilmiş əsərlər” (“Gesamtwerk”) adlı kitabda çap olunmuşdur. Çoxlu sayda nəsr, nəzm əsərləri ilə yanaşı V.Borxert qısa hekayələr nümayəndəsi kimi də alman ədəbiyyatında öz sözünü demiş şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Volfqanq Borxertin əsərlərinin müharibədən sonrakı ədəbiyyatda oynadığı rol haqqında Almaniyanın bir çox intellektləri müsbət fikirlər söyləmişdi. İtirilmiş ədəbiyyatın yenidən işlənməsi ilə bağlı 1946-cı ildə Hans Verner Rixter “Çağırış” (“Ruf”) jurnalında sualla müraciət etmişdi: “Gənclər niyə susur?” Bu sualı isə “Şimali alman radiosu”nun (Norddeutscher Rundfunk) rəhbəri E.Şnebel cavablandırmışdır: “Gənclər niyə susur, Yazmağa heç nə yoxdur? Var. V.Borxert

bizim gözlədiyimiz yazıçı və onun “Qapının arxasında” (“Draußen vor der Tür”) əsəri is bizim gözlədiyimiz əsərdir [22, s.56].

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı ədəbiyyata öz töhfələrini verən yazıçılar arasında Ziqfrid Lentsin də müstəsna yeri vardır. 1926-cı ildə gömrük məmurunun ailəsində anadan olmuş yazıçı II Dünya müharibəsi zamanı Hitleryuqendin üzvü olmuşdur. 1943-cü ildə hərbi dəniz donanmasına xidmətə çağırılmış, müharibə illərində amerikan əsirliyində olmuşdur. 1945-ci ildə Hamburq Universitetində Fəlsəfə və Ədəbiyyat tarixi təhsili almışdır. 1951-ci ildə yazar kimi fəaliyyət göstərən Lents sonralar “47-lər dərnəyi”nin üzvü olmuşdur. Bu dərnəkdə o, Qünter Qrass, Haynrix Böll, İnqeborq Baxmann kimi gənc yazıçılarla bərabər dərc olunmamış əlyazmaları oxuyub müzakirə edirdi.

Öz əsərlərində Lents də müasirləri kimi İkinci dünya müharibəsinin bəşəriyyətə vurduğu zərbələrdən söz açmışdır. Yazıçının ilk romanı “Havada qırğılar var idi” (“Es waren die Habichten der Luft”) müharibənin nəticələrini, müharibədən sonrakı dövrü təsvir etmişdir. Yazıçı 1952-ci ildə Rene Şikele mükafatına layiq görülmüşdür. 1955-ci ildən yazıçının hekayələr toplusu da çap olunmuşdur.

Müharibədən sonrakı dövr alman ədəbiyyatının gənc və istedadlı nümayəndəsi Ziqfrid Lents novellist, bir neçə böyük əsərin və Hamburq teatrında təqdim olunan “Günahsızların zamanı” (“Zeit der Schuldlosen”) adlı pyesi ilə də şöhrət qazanmışdı. Psixoloji və fəlsəfi problemlərə kəskin münasibət onun yaradıcılığına xarakterik idi. Almaniyanın nasist keçmişinin AFR-in bir çox mütərəqqi yazarlarının əsas problematikasına çevrilməsi heç də təsadüfi deyildi. Onun “Alman dili dərsi” (“Deutschstunde”) əsəri yazarını nəinki vətəninə, həmçinin ölkəsinin hüdudlarından kənar da çox gözəl nəsr ustası kimi tanıtmışdır. Lents yaradıcılığının aparıcı xəttinin davamçısı olan bu roman oxucunu onun yaradıcılıq dünyası ilə tanış edirdi. Həmçinin Lentsin “Diyarşünaslıq muzeyi” (“Heimatismuseum”) əsərində də nasist düşüncələrin insanlara gətirdiyi bədbəxtliklər, fəlakətlər, “doğma torpaq” anlayışına münasibət

xüsusi yer tutmuşdur. Əsərdə qəhrəmanların iztirabları, böyük alman şovinizm ruhunun, ideyalarının, nasist hökmranlığının əlində inləyən insan dəyərlərinin məhv olması özünü göstərir. Ümumiyyətlə, Ziqfrid Lents əsərlərinə nüfuz edərkən faşizmin qisas ideyaları, milli özünüdərk, milli adət-ənənələrə hörmətsizlik kimi fikirlərin aşılandığı özünü büruzə verir.

Müharibədən sonrakı alman ədəbiyyatı ilə məşqul olan amerikan və ingilis tənqidçiləri onu məchul bir terminlə adlandırırdılar: “Sıfır ədəbiyyatı” (Literatur der Stunde Null). Bu terminlə onlar göstərmək istəyirdilər ki, qərbi alman yazıçıları hər şeyi 0-la başlamışdılar. Hitler faşizminin məhv ilə heç bir ənənəyə və tarixi kökə bağlı olmayan yeni alman ədəbiyyatı meydana gəlmişdi. Bu səhv bir konsepsiya idi. Alman ədəbiyyatı boş yerdən yaranmamışdır.

Almaniyada sözügedən yazarların fəaliyyəti nəticəsində mütərəqqi ədəbiyyat, incəsənətin çiçəklənməsi göstərdi ki, nə qadağalar, nə faşistlərin xüsusi qanunları, nə kitabdan olan tonqallar, nə hərbi düşərgələr alman mədəniyyətinin inkişafının qarşısını ala bilmədi. Böll, Borxert, Qrass, Rixter, Opis, Şalyuk, Zommer və Qeysler müharibə əleyhinə yazılmış əsərləri ilə 20-30-cu illərdə yazıb yaratmış Tuxolski, Remark, Fallada, Bexer, Sveyq, Tomas və Haynrix Mannların davamçılıqlarına çevrildilər. Onların əsərlərində XX əsr humanist, döyüşkən alman mədəniyyətinin azadlıqsevən, demokratik, üsyankar ruhu yenidən öz əksini tapdı.

II FƏSİL

HAYNRİX BÖLL HEKAYƏLƏRİNİN İDEYA BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Haynrıx Böll hekayələrində müharibə mövzusu

Dünya nəsrinin zəngin təcrübəsi göstərir ki, bədii yaradıcılıq yalnız irihəcmli janrların inhisarı deyil. Həcm etibarilə yığcam olan ədəbi növlər də böyük sənət və sənətkarlıq imkanlarına malikdir. Bütövlükdə ədəbi prosesin diqqət mərkəzində saxladığı problemlərə, irihəcmli əsərlərdə öz bədii əksini tapan məsələlərə kiçik janrlar da biganə deyil, əskinə, bütün səviyyələrdə onunla şərikdir. Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi və görkəmli ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin qənaətləri fonunda aydın şəkildə sezilir ki, sənət ölçüləri üçün meyar bədii mətnin həcmi əsas deyil. Mahiyyət eyniliyi həcmindən asılı olmayaraq bütün ədəbi növləri birləşdirir. Eyni təsvir və təhlil imkanlarına malik olan hər bir epik nəsr əsəri sənət ölçülərinə uyğun dəyərləndirilir. Yığcamlığından və geniş təfərrüatlardan asılı olmayaraq hər bir əsər öz dövrünün bədii salnaməsi, yarandığı zamanın bədii sənəti səlahiyyəti qazanma ləyaqəti ilə yaşamaq hüququ qazanır.

Hekayə janrı da digər kiçik həcmli əsərlər kimi ən aktual həyat problemlərinin bədii şərhini vermək, ictimai varlığın ən ümdə detallarını obrazlara çevirmək, həyatı parlaq bədii lövhələrlə canlandırmaq iqtidarındadır. Dünya hekayəsinin korifeyləri, bu janrın klassik nümunələrini yaratmış hekayə-nəvislərinin əsərlərinin timsalında aydın görünür ki, kiçik həcmli nəsr əsərləri söz sənətinin qayğı və problemlərinə heç vaxt biganə qalmamışdır. Yığcam təhkiyə lakonik bədii təsvir vasitəsi ilə zamanın tələblərinə cavab vermiş, sosial gerçəkliyi, müasirlərimizin həyat tərzini, mənəvi aləmini, duyğu və düşüncələrini özünəməxsus şəkildə inikas etdirmişdir. Hekayə heç bir zaman ümumi ədəbi prosesə, fəal bədii axtarışlara etinasızlıq göstərməmişdir.

Alman bədii nəsrində hekayə janrının xüsusi mövqeyi vardır və unutmaz ki, irihəcmli nəsr əsərlərinin inkişafı da klassik hekayə müəlliflərinin

yaratdığı ənənə ilə bağlıdır. Bu kiçik formalı ədəbi janrın poetikasından və bədii xüsusiyyətlərindən məlumdur ki, gözəl hekayə nümunələrində müəyyən bir həyati hadisə vasitəsilə dərin ictimai fikirlər qoyulur, ayrı – ayrı obrazların xarakterlərində, onların bir – birinə, müasir əlxəq normalarına münasibətində dövrün mühüm cizgiləri ifadə olunur. Həcm etibarilə kiçik olmasına baxmayaraq, yaxşı hekayə çox vaxt ifadə etdiyi fikirlərə, təsvir etdiyi hadisələrə və toxunduğu bədii mətləblərə görə romanlarla yanaşı qoyula bilər.

Alman hekayəçiliyi yarandığı ilk gündən başlayaraq, bir sıra orijinal və qüvvətli cəhətləri ilə, yüksək ictimai qayəsi, mütərəqqi ideyası ilə seçilmiş, xalq həyatının bir çox tipik sahələrini, mənəvi gözəlliklərini, müxtəlif təbəqələrin dünyagörüşünü, əhval – rühiyyəsini sənətin bədii gücü ilə canlandırmış və bunlara nəcib ideyaların, qabaqcıl fikirlərin fəvqündən baxmışdır. Bu ədəbi növün inkişafı özü ilə birlikdə yeni ictimai fikir, fəlsəfi düşüncə və ədəbi üslub rəngarəngliyi gətirmişdir [12, s.48].

XX əsr dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, Nobel mükafatı laureatı Haynrix Böllün hekayələri də müxtəlif mövzuları əhatə etməklə maraq doğurur. Böllün yaradıcılığına xronoloji qayda da baxılırsa, onun yaradıcılığının hekayələrlə başlayıb sonradan romanlarla davam etdiyini görmək olar. Belə bir fikir meydana gəlir ki, illər keçdikcə o kiçik formalardan böyük formalara keçmişdir. Ancaq Böll bu qanunauyğunluğu inkar edir. Baxmayaraq ki o hekayələri öz yaradıcılığının ən sevimli hissəsi hesab edir, roman yazmağa hekayədən əvvəl başlamışdır. Böllün fikrincə, “kiçik formanın böyük forma ilə heç bir oxşarlığı yoxdur, necə ki kəpənəyin begemotla” [6, s.12].

60-70-ci illərdə Böll bir çox dünya şöhrətli romanların müəllifi kimi tanınsa da, hekayə janrı onun üçün “ən çox sevdiyi, ən cazibədar nəsr forması” kimi qalmış və bu janrda “Müharibə başlayanda”, “Xəbər”, “Yolçu, yolun düşsə Spa...”, “Körpüdə”, “Mənim qəmli sifətim”, “Çörəyin dadı”, “Ədalətli Daniel”, “Çağırılmamış qonaqlar”, “Elza Baskolaytın ölümü” və bu kimi gözəl nümunələr yaratmışdır .

Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı illərin alman ədəbiyyatında heç bir yazıçının yaradıcılığı Haynrix Bölldə olduğu qədər şəxsi həyatı, yaşadığı dövrün fərdi-psixoloji durumu, ictimai vəziyyəti ilə bağlı olmamışdır. Doğrudan da yaşadığı XX əsri “qaçqınlar və əsirlər” əsri adlandıran yazıçı İkinci dünya müharibəsinin iştirakçısı olduğu, onun bütün ağrı acısını daddığı üçün, təbii ki, ədəbiyyata da elə bu mövzu ilə gəlmişdir və tərəddüd etmədən demək olar ki, 50-ci illərdən başlayaraq Qərbi Almanyanın ən çox oxunan yazıçısı olmuşdur. Bunun da səbəbi, hər şeydən əvvəl, onun öz müasirlərini düşündürən problemlərdən yazması idi. Əslində həmin problemlər öz-özlüyündə məlum idi: müharibədən yeni çıxmış ölkənin ən böyük çətinliyi öz keçmişinə münasibətini müəyyənləşdirmək və bunun da əsasında gələcəyini qurmaq. Böllü yazıçı kimi maraqlandıran da elə bu idi: müharibə insanları fiziki cəhətdən deyil, həm də mənəvi, ruhi cəhətdən şikəst etdi və bundan sonra yaranmış cəmiyyətdə həmin “şikəstlərə” münasibət necə olacaq, daha doğrusu necədir? Bu iki istiqamət Böllün yaradıcılığında – istər hekayələrində, istər romanlarında, istərsə də ictimai-siyasi fəaliyyətində həmişə qoşa inkişaf etmişdir.

Böllü fərqləndirən onun yaradıcılığının bir yazıçı kimi çoxsahəli olması idi. O özünün məqalələrindən (“Yaradıcılıq riski”, 1956) birində qeyd edirdi ki, yaradıcılığının ilk dövründə məşhur bir jurnala mövzu baxımından bir-birinin tam əksi olan iki kiçik hekayə gətirir və onların müxtəlifliyini izah edə bilmir [6, s.141].

Haynrix Böllün hekayələrinin tematik genişliyində müharibə mövzusu daha doğrusu, müharibənin doğurduğu bir sıra çətinlikləri, məhrumiyyətləri, xalqın qırılmaz əzmini, mənəvi qüdrətini, nasist ideologiyasının bəşəriyyəti uçuruma yuvarlandırıldığını əks etdirən əsərlər mühüm yer tutur. Bu cəhətdən “Müharibə başlayanda”, “Müharibə qurtaranda”, “Qatar vaxtında gəldi”, “Yolçu, yolun düşsə Spa...”, “Naməlum əsgər”, “Loenqrinin ölümü” və digər hekayələri səciyyəvidir.

Müharibənin başlanması insanların arzularını, planlarını həyata keçirməyə macal verməmiş, sanki insan taleləri yarıda kəsilmişdir. Məşhur fransız yazıçısı, hərbi, İkinci Dünya müharibəsi iştirakçısı Antuan de Sent Ekzüperi “Hərbi

təyyarəçi” əsərində insanlara fəlakətlər gətirən müharibələri belə lənətləyirdi: “Müharibə rəşadət deyil, insanın insan tərəfindən qətlidir, zülmüdür. Müharibə baxışları gözlərdə, gülüşləri dodaqlarda dondurur. Ana-ataların belləri erkən bükülür. Lənət olsun müharibə törədənlərə!” [14, s.172].

Qeyd olunan fikirlər Haynrix Böllün “Müharibə başlayanda” (“Als der Krieg ausbrach”, 1961) əsərində özünü tam mənası ilə büruzə verir. Hekayədə əsgəri xidmətini çəkən gənclərdən, onların gündəlik hərbi xidmətindən, bir-birinə münasibətindən, xüsusilə də əsərin qəhrəmanının dostu Leo ilə münasibətindən bəhs olunur. Hekayəyə nüfuz edərkən aydın olur ki, bu gənclərin hər birinin hərbi xidmətdən sonra bir çox arzuları vardır. Bu iki dostun xidmətdən sonra ailə qurmaq, yeni həyata atılmaq, digər 3 gəncin isə müəllim peşəsini davam etdirmək fikirləri var idi. Lakin təəssüflər olsun ki, telefon qovşağında müharibənin başlanması xəbəri bildirildikdə, sanki həyat elə ilk andan öz sərt üzünü göstərməyə başladı. Bu xəbəri eşidər-eşitməz Leonun üzündəki körpə məsumluğundan əsər qalmamış, artıq hər kəs öz əzizlərinə planlarının dəyişdiyini çatdıraraq özlərinin də arzu etmədikləri bir savaşa atılmağa məcbur olduqlarını anlayırlar. Elə müharibə ilk günlərindən öz acı nəticəsini göstərməyə başlayır. Müharibə bölgəsinə göndərilən Leo elə alayın ilk həlak olanları sırasına qatılır.

Böll bu əsərində müharibənin cəhənnəm tək insanların həyatına daxil olmasını, onların həyatını darmadağın etməsini, elə ilk andan insanlarda hərbi rütbə almaq məqsədilə mənəvi hisslərin arxa plana keçməsini ustalıqla nəzərə çatdırmışdır.

Yazıçı “Qatar vaxtında gəldi” (“Der Zug war pünktlich”, 1949) hekayəsində də müharibənin acı tərəfləri, həyatda nə istədiyini hələ yeni anlayan gəncin taleyi, əsərin qəhrəmanı olan Andreasın bu dəhşətlərdən qurtulma çabaları göz önünə gətirilir.

Valideynlərini çox erkən yaşlarında itirən, xalası və onun ailəsinin yanında böyüyən Andreas müharibə başlayanda hərbi xidmətə çağırılır. Amma əsgər olmaq onun arzulayacağı ən son şey idi. Onun ən böyük arzusu pianoçu olmaq idi. 1939-cu ildə müharibənin başlanması onun bütün arzularını ürəyində qoyur. Musiqidən

zövq alan, incə ruhlu bu gənc müharibə səbəbilə öz xəyallarından vaz keçməli olur. Müharibə onun bütün arzularını, xəyallarını məhv edir.

Böll müharibənin bir kabus olduğunu çox ustalıqla qələmə almışdır. Əsərin qəhrəmanı Andreas alman olmasına baxmayaraq yəhudilərə nifrət etmir, hətta onlar üçün dua edir. Onunla eyni vəqonda olan əsgərlərin bəziləri nasist ideologiyasına sadıq “fürer” tərəfdarı olsalar da, Andreas onlara acıyır. “Qələbə bizimlədir” deyən əsgərlərə nifrətlə baxır. Lakin bu qəzəbinə görə, Tanrıdan bağışlanması üçün dua edir. Əsərdə insanların həm mənəvi, həm də fiziki iztirabları bir zərgər dəqiqliyi ilə təsvir olunmuş və müharibənin acı həqiqətləri oxucunun gözləri önündə canlandırılır.

Böll Andreasdan savayı digər qəhrəmanların həyat hekayələrinə nüfuz etmişdir. Andreasla eyni vəqonda olan Villi adlı bir zabitin həyatı da acınacılıqdır. O, müharibəyə gedir, bir həftəlik məzuniyyət alıb ailəsinin yanına qayıdanda həyat yoldaşının əxlaqsızlıqla məşğul olduğunu görür və gördüyü dəhşətdən dolayı yenidən müharibəyə qayıdır. Daim gözləri qəmli və tutqun olan Villi üçün həyat öz mənasını itirmişdir, özü etiraf etdiyi kimi, artıq ölüm onun üçün heç bir qorxu kəsb etmir.

Məhz bu xoşagəlməz səhnə o dövr Almaniyə həqiqətlərindən biri idi: həyat yoldaşları müharibədə döyüşən zaman bir çox qadının pul qazanmaq üçün üz tutduğu acınacılıq bir yol!

Vəqonda olan digər bir sarışın gənc əsgərin həyat tarixçəsi ilə Böll əlində hakimiyyət olan insanların amansızlığını, etdiyi haqsızlıqları, ədalətsiz müharibənin vurduğu zərbələri bir-bir açıb göstərmişdir.

Bu əsgər xidmət dövründə bir neçə nəfərlik dəstə ilə xüsusi tapşırığa göndərilir. Həmin yerdə bir neçə gün əllərinə keçəni yeyirlər. Hətta, onlar elə bir vəziyyətə düşürlər ki, çaydan balıq tutur, həşəratları da yemək məcburiyyətində qalırlar. Dəstədə olan orta yaşlı bir əsgər ailəsinin xiffətini çəkdiyindən, hər gün uşaqları və arvadının şəklinə baxaraq ağlayırdı. Dəstə rəhbəri əsgərin onun yersiz əmrlərinə tabe olmadığı üçün postda olarkən ona atəş açaraq öldürür və cinayətin üstünü ört-basdır etmək üçün onu qiyamçı kimi qələmə verir, onu silahla hədələdiyi üçün

öldürmək məcburiyyətində qaldığını söyləyir. Bununla bağlı, o digər əsgərlərə də lazımı təlimatları verir. Bu hadisə gənc əsgərə çox pis təsir edir və məzuniyyətdən sonra həmin posta getməkdən imtina edir. Lakin, gördükləri onun hafizəsindən silinmir, vicdanı daim onu narahat edir. Hər kəsə, hətta özünə nifrət edən əsgər nicat yolunu ölümdə görür: *“O vaxtdan mənə heç nə sevindirmir. Anam düşünür ki, mən xəstələnmişəm, amma mən ona deyə bilmirəm. Belə şeyi heç kəsə demək olmur. Ölmək – tək çıxış yoludur. Mən ölmək və bütün bunlara son qoymaq istəyirəm”* [6, s.64].

Bununla da, Böll müharibənin minlərlə insanın həyatını necə dağıtdığını təsvir edirdi. Ailələrin dağılması, cəmiyyətin uçuruma yuvarlanması və buna səbəb olan müharibənin dəhşətli nəticələri oxucuya çatdırılır. Mənəvi cəhətdən sarsılmış, nə üçün və nə vaxta qədər döyüşəcəyini belə bilməyən insanların artıq yaşamağa da həvəsi qalmamışdı. Həmçinin hakimiyyət başında olan insanların digərlərinə qarşı necə amansız, zalım olduğunu, özünün xudpəsəndliyindən digərini tərəddüd etmədən belə həyatına son qoymağın acı bir mənzərəsinin şahidi oluruq.

Lakin, müharibənin vurduğu zərbələr bununla da kifayətlənmir. Həm maddi, həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən əzilən insanların taleyi əsərdə əxlaqsız rolunda təsvir edilən bir polyak qızın simasında özünü göstərir. Həmin qız Polşanı qarət edən almanlara nifrət etməli olduğu halda, onlarla ünsiyyətdə olmuş, hətta bir çox əsgərlə bərabər göz yaşı da tökmüşdü. Polyak qız da anlayırdı ki, müharibədəki amansızlıqlar onların günahı deyil. “Füerer”in ərazi iddiaları, nasist ideyaları uğrunda bütün xalqın əziyyətə məruz qalması əsərin əsas sujet xəttini təşkil edir. Yazıçı sadə insanların günahsız olduğunu göstərir, onların müharibəyə cəlb olunmasını da öz iradələrindən asılı olmadığını göstərir. Müharibəyə qoşulan xalqların nümayəndələri bir-birinə nifrət etmir, çünki onlar əziyyət çəkən, əksəriyyəti müharibəyə nifrət edən, hökumətin əmrlərinə tabe olmaqdan başqa çıxış yolu olmayan, ölümə məhkum, həyatı məhv olmuş insanlardır. Sabaha belə ümidi olmayan insanların hissələri çox böyük ustalıqla bu əsərdə öz əksini tapmışdır. Ölüm qabağı insanın arzuları, düşüncələri, həyata daha da bağlanması,

həyat eşqinin alovlanması, həyatda naşükürlük etdiyinə görə peşmançılıq çəkməsi kimi duyğular oxucuya əlbəttə ki, dərin təsir bağışlayır.

Əsər bir növ bioqrafik xarakter daşıyır, çünki Böll məlum olduğu kimi, özü də müharibənin qaynar nöqtələrində olmuş, bir növ həmin hissləri özü də dərinləndirən duymuşdur. Əsərdə ədalətsiz müharibədən bezən insanların çıxış yolu axtarması və tapa bilməməsi çox acınacaqlı duruma gətirir. Müharibədən qaçmaq isə ölümlə nəticələnə bilərdi. Sözsüz ki, ədalətsiz müharibədə haqq-ədalət axtarmaq absurd fikir idi. Qanunlar çox qəddar və amansız idi. İnsanların öz taleləri ilə barışmaqdan, müəyyən sonluqla razılaşmaqdan başqa çıxış yolu qalmırdı.

Eyni motiv Böllün “Naməlum əsgər” (“Der unbekannte Soldat”) hekayəsində də özünü göstərir. Hekayədə müharibəyə gedən əsgərlərin həyata, yaşamağa marağının ölməsi, onların özlərinə ölüm arzulaması kimi dəhşətli səhnələrin şahidi oluruq. Uzun illər davam edən müharibədən cana doyan insanların artıq ölüm arzulayacaq dərəcədə həyatdan bezməsi, nəticədə ölsə də bu qorxu, həyəcan və hər tərəfindən qan qoxusu gələn bu cəmiyyətdən xilas olmaq istəməsi kimi qeyri-adi, dəhşətli duyğular öz əksini tapmışdır. Ölümünə sanki hazır olan əsgər sadəcə atılan bombalardan birinin nə vaxt onun yanına düşəcəyini gözləyir. Hər atılan silah və mərmidən sonra duyulan fəryad səslərinə dözə bilmir və hər şeydən xilas olmaq üçün sadəcə ona tuş gələcək növbəti mərmini gözləyir.

Əsər öz iradələrindən asılı olmayaraq müharibəyə məcburi getməli olan, artıq xilas olmağın yolunu tək-cə ölümdə görənlərin acınacılıq taleyindən bəhs edir. Bitmək bilməyən müharibənin ümitsiz sonunu gözləməkdənsə, ölərək canını qurtarmaq arzusu, insanların düşdükləri çarəsiz vəziyyət təsvir olunmuşdur. Bütün bunlar sadəcə bir əsgərin deyil, əl-ayağından məhrum olmuş, səngərlərdə əziyyət çəkən minlərlə, milyonlara insanın gördüyü yeganə çıxış yolu idi. Artıq həyat onlar üçün heç bir məna kəsb etmirdi.

Lakin uzun sürən müharibənin sona çatması hələ də çətinliklərdən xilas olma deyildir. Çünki, insanları qarşıda çətin anlar, izzətlər gözləyirdi. Müharibə insanlara həll olunmalı çoxlu problemlər yaratmışdı. Bu problemləri isə həll etmək onların imkanları xaricində idi. Hətta insanlar əsirlikdən canlarını qurtararkən belə

buna sevinmir, qarşıda onları gözləyən çətinliklərdən, bir vaxtlar səbirsizliklə qovuşmaq istədikləri insanların əks münasibətindən daxili həyəcan hiss keçirirdilər. Necə ki, müəllif sözügedən problemləri “Müharibə qurtaranda” (“Als der Krieg zu Ende war”, 1962) hekayəsində əks etdirmişdir.

Əsər müharibə qurtardıqdan sonra əsir almanların yenidən öz ölkələrinə gətirilməsi ilə təsvir olunur. Alman əsirlər arasında gedən ideoloji mübarizə, onlardan bəzilərinin Yünqerin (əsərlərində militarist ideologiyanın təbliğ etmiş alman yazıçısı) təsiri altına düşüb hərbi rütbə düzəltmələri, baş obrazın isə müharibəyə təhrik olunduğu gündən nasist ideologiyasına nifrəti xüsusilə nəzərə çarpdırılır. Əsirlər arasında daim bir mübahisə hökm sürməkdədir. Çünki 26 yaşlı Egelhext qəhrəmanımıza millətçi sözünün nasist demək deyil, “şərəf”, “sədaqət”, “ana vətən”, “ləyaqət” sözlərinin də mənasını açıqlamağa çalışırdı. Və əsirləri də ondan uzaqlaşdıran səbəb qəhrəmanın II Vilhelm, Papen, Hindenburq və digərlərindən sitat gətirməsi, lakin bir dəfə də olsun Hitlerin adını çəkməməsi idi. Hətta keşikçilərdən birinin düşərgə boyu qaça-qaça: *“Hitler is dead, dead is he”* [4, s.562] qışqıranda da onun adını çəkməmişdi. “Vətən” anlayışı qəhrəman üçün dəhşətlərlə xatırlanırdı və o əsirlikdən xilas olduğuna belə sevinmir, öz evinin yanından ötüb keçir. Çünki bu söz naminə dəhşətli cinayətlər törədilmişdi, faşizm hakimiyyəti bu sözdən sui istifadə edib insanlara dəhşətli itkilər, əzablar yaşatmışdı.

“Qatar vaxtında gəldi” hekayəsində olduğu kimi, bu əsərdə də qəhrəmanın nasist ideologiyasına malik yoldaşlarını qəbul etməməsi, onlara acıması, nifrəti göz önünə gətirilir. Lakin məsələ heç də ideologiyada deyildir. Onun nifrətinin səbəbi nə nasist, nə nasist olmayanlara, nə də siyasi baxışlarına görə deyil, özü də içərisində olmaq şərtilə kişi olduqlarına, altı il sərəsər bir yerdə qalmağa məcbur edildiklərinə görə idi. Necə ki, qeyd edirdi: *“Kişi” və “axmaq” məfhumları mənim üçün, demək olar ki, eyni məna kəsb edirdi*” [4, s.561].

Müharibənin digər üzüntülü tərəflərindən biri də insanların artıq incəsənət aləminə laqeydliyi, estetik amilin yerini gündəlik həyat tərzinin yaxşılaşdırılması, aclıq probleminin aradan qaldırılması, maddi yaşam uğrunda mübarizənin tutması

idi. Müharibə bitdikdən sonra insanlar arasında alver gedir, sabunlar üzərində aparılan heykəltəraşlıq istedadlarının əhəmiyyətinin itməsi – balaca itlər, pişiklər, çırtanlar kimi fiqurların qiymətinin aşağı salınması, insanların bu estetik sabunları almaqdansa, adi sabunlara daha dəyər verməsi buna bariz nümunədir. Səbəb isə formalı sabunların çəkisinin formasızlardan az olması idi. Həmçinin bu dövəndə dağıdılan evlər arasından Niderland rəssamı Terborx və yaxud alman rəssamı Loxnerin əsərlərinə biganə münasibət də insanların estetik dəyərlərə münasibətini göstərir. İnsanlarda sevinc hissi yaradan yalnız düşüncələrində pərçimlənmiş müharibədən əvvəlki qayğısız həyatlarıdır.

Həmçinin müəllif dinindən, millətindən asılı olmayaraq insanlar arasında dostluğun simvolunu da verməklə əsəri daha da zənginləşdirmişdir. Süjet xəttindən məlum olur ki, insanlar yersiz müharibənin başlanması, minlərlə insan qanının tökülməsinin bir siyasi qarşıdurma olduğunu dərk etməyə çalışırlar. Hətta qəhrəmanımız düşüncələrində Eqlhextin qurduğu məhkəmədə özünün almanlıqdan məhrum edilməsi arzusu ilə yaşayırdı. Bu müharibədə minlərlə yəhudinin qətlə yetirilməsinə baxmayaraq onların sadə alman xalqına münasibəti heç də qərəzli deyildir. Bu nümunəni yəhudi qadının alman əsirlərə çörək verməsilə diqqətə çatdırmaq olar.

Öz məqalələrindən birində Böll yazırdı: “Yazıçı üçün ən böyük cinayət baş verənlərə laqeyd qalmaq, Pilat kimi kənardan baxmaqdır” [27, s.210]. Böll laqeyd deyildir, heç bir şeyə kənardan baxmır. Onun əsərləri kinayə, qəzəb, etirazla doludur. Fərqli bir ruhda tərbiyə alsaq da, fərqli bir ideologiyaya xidmət etsək də onun əsərləri hər kəs üçün maraqlıdır.

Bu qəzəb, etiraz, kinayə onun “Loenqrinin ölümü” (“Lohengrins Tod”, 1950) hekayəsində özünü göstərir. Hekayədə iki ayağından yaralanmış uşağın xəstəxanada keçirdiyi hisslər təsvir olunur. Ağır yaralı uşaq keyləşdirici iynə vurulduqdan sonra sakitləşir və evdə ac-yalavac onu gözləyən beş və yeddi yaşındakı qardaşlarını düşünür. Qəhrəman xəstəxanada ac vəziyyətdə olarkən elədiyi əmələ görə peşmançılıq çəkir və düşünür ki, bir dəfə qardaşları bir həftəlik qida azuqəsini yedikləri üçün nahaq onları cəzalandırıb. Ancaq bunlara

baxmayaraq, qardaşları onun bu hərəkətindən heç də küskün deyildilər, onu hər görəndə sevinirdilər. Saat səkkizin yarısı olduqda isə o, daha da narahatçılıq keçirir, çünki bu saatda onlar həmişə çörək yeməli idilər. Bu zaman kəsiyində onları heç nə ilə aldatmaq, ovundurmaq olmur. Uşaq düşünür ki, yəqin indi onlar ikisi də aclıqdan ağlayırlar. Keyləşdirici iynənin təsiri artdıqca uşaq artıq özünü xoşbəxt, bütün əziyyətlərdən azad olmuş kimi hiss edir və elə bu an da o, qardaşlarına bu iynədən alacağını düşünür. Hekayənin sonunda Loenqrin belə mənəvi əziyyətlərlə həyatını tapşırır.

Yazıçı, bu hekayədə də təsvir olunan böyük mənə və dəhşətli faciə, müharibənin fəlakətlərini, ac qalan və aclıqdan əziyyət çəkən minlərlə ailənin, uşaqların bədbəxt taleyindən bəhs edir. Böllün əsərlərində böyüklərlə bərabər uşaqların da həyatının acınacıklı anları peşəkarlıqla canlandırılmışdır. Borxertin dediyi kimi, “bu müharibəyə bizi məcburi şəkildə sürüklədilər. Amansız müharibənin əsas qurbanları isə uşaqlar idi” (30).

Haynrix Böll özünün də qeyd etdiyi ki, siyasətə qarışmasa da, dövrünün ziyalısı olaraq mövcud vəziyyətlərə öz münasibətini bildirirdi. 1970-ci illərdə bir çox ekstremist gənclər terrorizm kimi təhlükəli yola yuvarlanırdılar, ölkədə göz qabağında olan ziyalıların da bu yola cəlb olunması müşahidə olunurdu. Bu baxımdan hakimiyyət tərəfindən müəllimlər, professor, incəsənət xadimləri içərisində terrorizmin “mənəvi ataları” araşdırılırdı. Bu təqibə Böll də tuş gəlmiş, 1971-ci ilin iyununda polis dünyaşöhrətli yazıçının bağ evində axtarış etmişdir. Yazıçı terroristlərlə əlbirlikdə ittiham olunurdu. Böll heç bir zaman terrorizmi müdafiə etmək haqqında düşünmür, lakin təkid edirdi ki, terroristlərlə mübarizə polis orqanlarında çaxnaşma yaratmamalı və bütün bunlar təqsirsiz insanların izlənməsinə şərait yaratmamalıdır. Məhz bu mövzu onu 1974-cü ildə “Katarina Blyumun itirilmiş ləyaqəti” (“Die verlorene Ehre der Katharina Blum”) əsərini yazmağa vadar etmişdir. Böllün əsərləri arasında bu hekayə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və əsərin təkrar nəşrində yazıçı bildirmişdir ki, “bu əsər libasını dəyişmiş bir pamfletdir” [6, s.25]. Baş obraz olan Katarina Blyum müəllifin yaradıcılıq

təxəyyülünün məhsuludur, ümumiyyətlə personajlar uydurma olsa da, onların hər biri aktual polemika ilə əhatə olunub.

“Katarina Blyumun itirilmiş ləyaqəti” (“Die verlorene Ehre der Katharina Blum”, 1974) hekayəsinin əsas problemi isə dövlətin və mətbuatın adi bir insanın həyatına müdaxiləsidir. Əsərdə yazıçı satqın jurnalistikani kəskin tənqid atəşinə tutur, eyni zamanda cəmiyyətin və dövlətin köməksiz bir insana biganə münasibətini açıqlayır.

Hekayənin qəhrəmanı 27 yaşlı Katarina Blyum tanınmış bir vəkil ailəsində təsərrüfat işləri ilə məşğul olur. Bütün bədbəxtliklər onun gənc bir oğlanla tanışlığından sonra başlayır. Katarinanın sevgilisi ağır cinayətə görə şübhəli şəxs kimi izlənilmiş. Polislərdən biri qəzetə Katarinanın şübhəli şəxslə əlaqələri haqqında məlumat verir. Elə bu andan da günahsız gənc qadına təhdidlər başlayır. Qəzetlərdə onun Beynəlxalq terrorçularla əlaqəsi haqqında sensasion başlıqlı məqalələr dərc olunur. Jurnalistlər ordusu onu və qohumlarını sual atəşinə tuturlar. Beləliklə, adi bir dinc insanın həyatı darmadağın olur və milyonların gözündə günahkara çevrilir. Hətta jurnalistlər onun xəstəxanada müalicə olunan anasının qızının hərəkətləri barədə narahat etməyə başlayırlar. Bütün bu hadisələrə dözə bilməyən ana dünyasını dəyişir. Məhz bu hadisədən sonra qəzetlər ananın “kommunistlərə satılmış” qızının hərəkətlərinə dözməyərək dünyasını dəyişməsi haqqında yazırlar. Nəticə olaraq, bütün bu təhdidlərə dözə bilməyən Katarina jurnalistlərdən birini güllələyir.

Böllün ən bədbin əsəri hesab olunan bu əsərdə öz vətəndaşına “sensasion başlıqlı məqalələr”lə nəzarəti təşkil edən dövlətin hərəkəti, onun tamamilə müdafiəsiz, sadə sıravı insana münasibəti kəskin şəkildə pislənir, o cümlədən günahsız bir insanın çəkdiyi izzətlər öz çılpaqlığı ilə oxucuda dərin izlər buraxır.

Qeyd etməliyik ki, 1970-cil illərdə baş verən terrorizm Qərb sənətkarlarının bir çoxunun diqqətini özünə cəlb etmişdi. İncəsənətin növləri vasitəsilə azğın təcavüz ideyasının meydana çıxmasının onun motiv və nəticələrini açmaqda onlara düşmən olan cəmiyyətdə bunu gənclərin faciəsi kimi göstərirdilər. Bu cür sənətkarlara məxsus çox məşhur əsərlər vardı. Buna Venesuela yazıçısı Miqel

Otera Silvanın “Ağlamaq istədiyim zaman ağlamıram” və yaxud italyan Mikelancelo Antonionun “Zabritski Poynt” filmini göstərmək olar. Bu nöqteyi nəzərdən, Böllün müasir Qərbi Almaniya ədəbiyyatında özünə bərabəri olmayan hekayəsini də bu sərəya daxil etmək olar.

Hətta əsər işıq üzü gördükdən sonra bir çox sensasiyalara səbəb olmuş, bir çox dillərə tərcümə edilmiş, 1975 –ci ildə isə əsərin sujeti bir qədər dəyişdirilərək rejissor Folker Şlöndorf und Marqareta Trotta tərəfindən filmə qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, film Nyu- York Film Festivalında mükafat almış, ABŞ-ın seçilmiş kino siyahısına daxil olmuşdur. 1977-ci ildə isə film dublyaj olunaraq Moskvanın 30 kinoteatrında nümayiş olunmuşdur.

Bir çox hekayələrində Böll müharibənin qanlı, dəhşətli səhnələrini göstərməmiş, müharibənin doğurduğu dəhşətlərin insan mənəviyyatında törətdiyi mənəvi dərin sarsıntılar, istirablar və ruhi əzablardan çıxış etməklə yazıçı qoyduğu məsələyə müxtəlif aspektdən yanaşmışdır. Məlum olduğu kimi, müharibə və müharibədən sonrakı dövrlərdə insanların bir parça çörəyə olan ehtiyacları yazarlar tərəfindən dəfələrlə işıqlandırılmış, belə bir vəziyyətdə insanın çıxılmaz vəziyyəti yazıçılar tərəfindən xüsusi boyakarlıqla təsvir olunmuşdur. Bu baxımdan, Haynrix Böllün Çörəyin dadı” (“Der Geschmack des Brotes”, 1954) və “O illərin çörəyi” (“Das Brot der frühen Jahre”, 1955) hekayəsi də bariz nümunədir.

“Çörəyin dadı” (“Der Geschmack des Brotes”, 1954) hekayəsində sosial motiv, xüsusilə, insanları “canavara çevirən” aclıq illərinin təsvirinə geniş yer ayrılmışdı. Burada müharibənin acı izlərinin insanların taleyinə kölgə salması, onları aclıq mənəşəsində sıxması, insanın quruyub qaxaca dönmüş çörəyi necə arzulaması, çörəyi görərkən ağzının, almaçlıq sümüklərinin bütün əzələlərinin titrəməsi, quru olmasına baxmayaraq həmin çörəkdən daddıqca qəhrəmanın necə xoşbəxt olmasını, təhkiyəçinin dili ilə desək “*Dişlərilə çörəkdə “lağım atmağa” başladı, quruyub qaxaca dönmüş yerlərini sol ovcunda sıxdı... Elə hey yeyir, yeyirdi....*” “*Hər dəfə təzə bir parça qoparanda kəsilmiş yerin yumşaq tərəfindən dişləyirdi, çörəyin bütün dadını ağzında hiss eləyirdi... Hər dəfə dişlədikcə də bu quru çörək onun ağzını, sanki, nəvazişlə oxşayırdı...*” [4, s.405] kimi ifadələrlə öz əksini

tapmışdır. Hekayə vasitəsilə yazıçı ikinci dünya müharibəsindən sonra insanın gündəlik həyat tərzini xatırladaraq onun necə səfalət, aclıq içərisində yaşadığını xüsusi ustalıqla nəzərə çatdırmışdır.

“O illərin çörəyi” (“Das Brot der frühen Jahre”, 1955) hekayəsində isə əsas poetik vurğu mənəviyyat, məhəbbət mövzusunun üzərinə düşsə də, sosial motivlər, xüsusilə, insanları “canavara çevirən” aclıq illərinin təsvirinə geniş yer ayrılmışdı. Həmin ağır illərin yetirməsi olan Valter Fendrix bu əsərin əsas surətlərindən biridir.

Uşaq illəri müharibə dövrünə təsadüf edən Valterin atası müəllim maaşına ancaq çörək ala bilirdi. Doyunca çörək yeyə bilməyən uşaqda ona acgözlük yaranmışdı. Sonralar isə o, atasının çox dəyər verdiyi, illərlə qənaət edib aldığı kitabları satıb əvəzində bir neçə çörək alırdı. Atası bunu bilsə də səsini çıxarmırdı.

Sevginin, təmiz məhəbbətin də təsvir olunduğu bu əsərin əsas mənası, oxucuya çatdırmaq istədiyi ideya isə başqa idi.

Valter uşaq olanda anası xəstələnir və xəstəxanada müalicə olunur. Sağalmaq üçünsə ona yaxşı yemək lazım idi. Qadın isə ona gətirilən yeməyi oğluna saxlayırdı. Lakin Valter ac olsa da, anasının verdiklərini yemək istəmirdi. O anlayırdı ki, əslində onun anası acdır, ancaq ətrafda aclığın hökm sürdüyünü bildiyindən öz payını oğluna vermək istəyirdi.

Valter xəstəxanada anası ilə eyni otaqda olan qadının anasının onun üçün saxladığı yeməklərə necə acgözlüklə baxdığını xatırlayırdı. Qadın canını tapşırdıqdan sonra, onun ərinin əşyaları yığışdırarkən bir gün əvvəl gətirdiyi ət konservini tapmadıqda əsəbiləşdiyi, bununla bağlı kişinin tibb bacısını təqsirləndirməsi, hətta onu döyməsi Valterin gözləri önündən hər zaman bir film fraqmenti tək keçirdi.

Hər bir əsərində Böll müharibənin bir neçə üzünü göstərərəkən, aclıq, qidaya olan tələbatın insanları bəzən insanlıqdan çıxardığını, hər zaman şüuraltı onlarda çörəyə olan ehtiyac hissini qalmasını nəzərə çatdırır.

Bu çətinliklərə baxmayaraq Valter cəmiyyətdə öz yerini tutmuş, artıq özünün sənəti – paltaryuyan maşınların təmiri və yoxlanması ilə məşğuldur.

Yazıcının ustalığı qəhrəmanın psixoloji sarsıntılarını, Fendrixin böyüdükdən sonra da onda hələ də aclıq qorxusunun olmasını bir zərgər dəqiqliyi ilə oxuculara çatdırmasıdır. Bu ifadələr qəhrəmanın dilindən belə səslənirdi: *“Aclıq mənə hər şeyin dəyərini öyrətmişdi. Dükanlardakı təzə çörək ağılımı başımdan alırdı. Axşamlar mən saatlarla küçələri dolaşaraq, yalnız bir şey haqqında düşünürdüm. ÇÖRƏK. Çörək görəndə gözlərim parıldayır, çörək görəndə dizlərim bükülürdü. Mən içimdən ac bir canavarın baş qaldırdığını hiss edirdim. Çörək. İnsanlar nəşəxor olan kimi, mən çörəkxor olmuşdum”* [4, s.321]. Hətta Fendrix çörək dükanlarının yanından keçəndə keçmiş günlərini xatırlayaraq özündən asılı olmayaraq içəri girib 5-10 dənə çörək alırdı. Sanki o günlərin təsirində qalaraq yenə çörək tapmayacağını düşünərdi.

Həmçinin Böll əsərdə haqsızlıqla üzləşən, lakin bir parça yeməyə görə öz haqlarını tələb etməyə qorxan insanların və bu insanları daim işsizlik qorxusu altında saxlayan sahibkarları da tənqid edir. Bu məqamı yazıçı Valterin əvvəllər xoşlandığı Ullanın və onun atasının simasında göstərmişdir. Ullanın etiraflarından məlum olur ki, atası çox varlı olmasına baxmayaraq öz zavodunda çalışanlara gündə bir dəfə şorba və cüzi maaş verirdi. İnsanların məcburiyyət qarşısında qalaraq cüzi maaşla da olsa işləməyə razı olduqlarını və uşaq ikən çörək almaq üçün anbardan oğurladıqlarının hesabının illər keçməsinə baxmayaraq ailə tərəfindən dilə gətirilməsi o dövrün varlı insanların necə mənəviyyatsız olduğunu, müharibənin acı qalığı olan bu insanların iç üzünü açıb göstərir.

Yazıçı bu əsərdə müharibənin heç bir zaman xoş xatirələrlə yadda qalmamasını, müharibə qalıqlarının insanın psixoloji durumuna necə xələl gətirdiyini xüsusi vurğulamışdır. Məhəbbəti insan mənəviyyatının ən ülvi neməti kimi göstərən Böll burjua aləminin iyrencliklərini də təsvir etmiş, müharibənin nəticəsi kimi gözəl hisslərin puç olub getdiyini, yüksək mövqe tutmağa çalışan insanların simasında bu mühitin mahiyyətini açıb göstərmişdir. Yazıçı belə insanlara olan münasibətini – qəzəb və nifrətini Valter kimi qəhrəmanlar vasitəsilə çatdırmış, bir növ belə insanların müdafiəsinə çevrilmişdir.

Məhz müharibənin insanlar üzərində “hökmünü”, onun törətdiyi ağlasığmaz ağrıları, cəmiyyətin ruhi cəhətdən şikəst olmuş insanlara münasibətini hiss etmək üçün “Elza Baskolaytın ölümü” (“Der Tod der Elsa Baskoleit”, 1972) hekayəsinə müraciət etmək yerinə düşərdi. Bu kiçik həcmli əsərdə müharibədən əvvəlki və sonrakı illərin insanların həyatına saldığı kölgələr təsvir olunmuşdur. Əsərin əvvəllində təhkiyəçinin dili ilə ticarət işçisi olan Baskolayt və onun rəqqasə qızı Elzanın şən həyatından bəhs edilir. Bütün qonşular cənab Baskolaytı qızı Elzaya görə tanıyırdı. Çünki hər kəs onun rəqsinə balet etməkdən zövq alırdı. Əslində cənab Baskolayt da ilk görünüşdən zəhmli görünsə də daxilən yumşaq insan idi. O, hər zaman uşaqları mağazasındakı meyvələrə qonaq edərdi. Lakin müharibənin başlaması bütün insanların sakit həyatına bir “lağım ataraq” onları bir-birindən ayırı salır. Müharibənin başlaması, onun insanlar üzərində qoyduğu dəhşətli iz Baskolayt ailəsindən də yan keçmir. Təsadüf nəticəsində Baskolayt ailəsinin izinə düşən, daim Elzanın rəqsini heyranlıqla seyr edən qonşu oğlan acı bir xəbərin – Elzanın ölüm xəbərinin şahidi olur. Və bu xəbəri o, Baskolaytın rabitəsiz danışığından anlayır. Lakin Baskolayt qızının ölümü ilə heç cür barışmır, hətta bu ölüm onu ruhi xəstəliyə düçar edir. Ata Baskolayt mağazasına gələn hər bir insana qızı Elzanın ölüm xəbərini verməklə insanlarda ikrah hissi yaradırdı: “-*Qızım ölüb..... Elza... -Bilirəm, - qadın əsəbiləşdi. Beş ildir bilirəm*” [4, s.320].

Müharibənin ən dəhşətli tərəflərindən biri insanların gözü qarşısında baş verməsidir. Artıq bu hal insanlarda cəmiyyətdən təcrid olunma hissi yaradaraq, onlara əzab verir. Bunların nəticəsində də insanların öz bacarıqlarını və özlərini inkişaf etdirmək hissi yarıda qalır. Həyat zəncirləri müəyyən bir məqamda qırılır. Yeni bir həyata başlamaq, təcrid olunduqları cəmiyyətə uyğunlaşmaq çox çətin bir prosesdir. Yazıçının bu əsəri yazmaqda məqsədi məhz müharibənin insanları nəinki fiziki, hətta psixoloji baxımdan da şikəst etməsini göstərməklə yanaşı, bu şikəstlərə cəmiyyətin necə biganə qalmasını, insanlar üçün gündəlik məişət məsələlərinin həllinin ön planda olduğunu göstərmək istəmişdir.

İkinci dünya müharibəsi bitsə də, onun törətdiyi bəlalar, acılar hələ də davam etməkdə idi. Ümidləri üzülmüş, ürəkləri qırılmış insanlar özlərində güc

toplayaraq yenidən öz gələcək həyatlarını qurmağa cəhd edirdilər. Ancaq atılmış bu addımlar heç də həmişə uğurlu olmurdu. Məhz sözügedən məsələlər Böllün “Solğunbənzli Anna” (“Die blasse Anna”, 1953) hekayəsində də öz əksini tapmışdır. Hadisələr müharibənin qurtarması, yəni 1950-ci illərin yazını əhatə edir. Məlum olduğu kimi, amansız müharibələr ağır itkilərə səbəb olmuş, gözüyaşlı anaların gözünü yolda qoymuşdur. Bu analardan biri də sahibədir. Onun oğlu Karl müharibədə həlak olmuş, lakin ana yenə də ümid bəsləyərək müharibədən yeni gəlmiş və onun evində kirayə qalan gəncdən dəfələrlə oğlu barədə suallar yağdırmaqla sanki oğlunu ölümsüzləşdirmək istəyirdi. Lakin bütün günü yatağında uzanan və bacardıqca müharibəni unutmaya cəhd göstərən gənc nə qədər çalışsa da buna nail ola bilmirdi. Çünki, ev sahibəsinin gəncə hər qarşılaşdıqda eyni mövzuya qayıtması məsələləri daha da qəlizləşdirirdi. Müharibəni unutmaq istəyən gənc əvvəllər uzaqdan gördüyü solğunbənzli gözəl qızın xatirəsi ilə yaşayırdı. Nəhayət o, öyrənir ki, bu gözəl qız qonşu otaqda yaşayır, lakin müharibə dövründə, partlayış zamanı vitrin şüşələri onun üzünü çapıq-çapıq etmişdir.

Əsərdə müəllif nəinki müharibənin insanları fiziki cəhətdən şikəst etməsi, həmçinin müharibənin acı tərəflərini görənlərdə biganə münasibətin, mənəvi şikəstliyin mövcudluğunu da vurğulamışdır. Necə ki, əsərdə verilir: “*Ancaq, bəlkə də yaxşı oldu, onu bir də görmədi. Qızı görsəniz, başa düşəcəksiniz ki, niyə oğlumun onu bir daha görməməsi daha yaxşı olub.*” Bu ifadələri ərsəyə gətirməsinə baxmayaraq, Haynrix Böll tam ümidini üzməmiş, müharibənin bütün insanların qəlbini daşa çevirmədiyini, onlarda ülvə hisslərin hələ də yaşadığını, insanların bir zamanlar platonik məhəbbətlə sevdiyi şəxslərə bağlılığını diqqətə çatdırmışdır. Əsərin qəhrəmanının timsalında müharibədə olarkən hər zaman yaddaşında canlandırıdığı Annanın əvvəlki kimi gözəl olmamasına baxmayaraq ona qovuşmasını müəllif sanki bəşəriyyətin müharibə üzərindəki qələbəsinə göstərməyə çalışmışdır.

Böllün daxilində sanki bir neçə yazıçı yaşayır. “Yolçu, yolun düşsə Spa...” faciəvi hekayəsi istehzal şəkildə yazılmış əsgər torbasına (“Bir əsgər torbasının tarixi”) və ya bir müharibə əlilinin pensiya idarəsində onun yaralarının Bonn

dövləti üçün az və ya çox dəyərli olması barədə məmurla olan dialoqu (“Mənim bahalı qıçım”) və ya körpüdən keçən adamların sayılması, tapşırılan adamın öz sevgilisini bu sayə əlavə etməməsinə (“Təzə körpü”) bənzəmir. Bütün bu hekayələr bir ildə yazılmış və eyni kitaba daxil edilmişdir. Böllün hekayələrindəki bu müxtəliflik sanki bir-birini tamamlayır və müasir alman həqiqətlərini göstərir.

“Yolçu, yolun düşsə Spa...” (“Wanderer, kommst du nach Spa..., 1950”) faciəvi hekayəsində də müharibə mövzusu, onun nəticələri və qurbanları öz əksini tapmışdır. Burada II Dünya müharibəsində ağır yaralanan bir gəncin həyatından və həyatının həll olunduğu gündən bəhs olunur.

Hekayədə əsərin qəhrəmanını artıq yandırılan, tar-mar olmuş şəhərin dağılan hissəsindən digər yaralılarla birlikdə gətirirlər. Gənc pilləkənlərlə və dəhlizlə aparılarkən orada gördüyü əşyalara nəzər yetirir və hər şey ona qərribə gəlsə də, çox tanış görünür. Bütün bunların qızdırma və ağrıdan olduğunu düşünür. Daxili monoloq kimi verilmiş əsərdə gənc bu bənzərlikləri, eynilikləri qəbul etmir, gördüklərinə inanmaq istəmir. Düşünür ki, bu məktəblər onsuz da eyni əşyalarla təchiz olunub, bu şəkillər və lövhələrdən bütün məktəblərdə var: eyni yazılar, eyni lövhələr, eyni tablolar.

Lakin rəsm otağında həkimi gözləyərkən yanındakı əsgərdən harda olduqlarını soruşur və öz vətəninə - Bendorfda olduğunu öyrənir. Amma yenə də inana bilmir ki, o, səkkiz il təhsil aldığı və cəmi üç ay bundan öncə bitirdiyi Böyük Fridrix adına gimnaziyaadır.

Sonda əməliyyat olunduğu rəsm zalındakı lövhədə çox tanış bir yazı, özünün üç ay bundan öncə müəllimə acıqla yazdığı sitatı görür. Artıq gəncin bu otağın üç ay öncə məzunu olduğu doğma məktəbi olduğuna şübhə yoxdur. Lakin amansız müharibə onu üç ay sonra iki əlindən və bir ayağından məhrum etmişdir.

Əsərin adına diqqət yetirdikdə, bir daha yazıçının geniş dünyagörüşü, hələ e.ə. tarixi biliklərə dərinədən yiyələnməsi və bundan bəhrələnməsi özünü göstərir. Əsərin adı e.ə.480-ci ildə Fermopildə fars-yunan müharibələri zamanı işlədilan məşhur ifadədən götürülmüşdür: “*Yolçu, Spartaya çatanda xalqa bildir ki, bizi burada yatan gördün, bunu bizə qanun hökm edib*”. (“Wanderer, kommst du nach

Sparta, verkündige dorten, du habest uns hier liegen gesehen, wie das Gesetz es befahl”) [35].

Bu ifadəni oğlan müəllimə nifrətlə baxaraq, bilərəkdən böyük hərflərlə yazırdı ki, lövhəyə tam olaraq yerləşməsin. Yazdığı sətirlər hər dəfə eyni ölçüdə olduğundan ifadə hər dəfə də lövhəyə tam olaraq sığışmırdı. Gənc Bendorfda gimnaziyaların adlarını xatırlayarkən Böyük Fridrix, Albertin adını çəkir. Hitler adını daşıyan gimnaziyanın isə adını çəkmək istəmir. Bütün bunlar bir çox insanların müharibəyə və nasist ideologiyasına münasibətini göstərirdi. Baxmayaraq ki, bir çoxları nasist ideologiyasına qapılaraq dəhşətli cinayətlər törədirdilər və nifrətə layiq idilər, əhalinin çox hissəsi kor-koranə ölümə getmək, sağlamlığını itirmək istəmirdi.

Göstərilən deyim olduğu kimi, spartalıların əbədi xatirəsinə çevrilmişdir. Onlar torpaqlarının müdafiəsi üçün son qanlarına kimi mübarizə aparmış, hamısı bir nəfərə kimi döyüşmüş və ölmüşdür.

Qəhrəmanın rəsm otağında belə bir çağırışı heç də təsadüfən seçilmiş yazı deyildir. Bu sadəcə düşünülmüş şəkildə gəncləri müharibəyə və ölümə hazırladırmaq məqsədi güdən siyasət idi. Bu sitat kimi məktəbin bütün təchizatı da göstərir ki, bu gimnaziyanın məqsədi artıq gəncləri humanist ideyalarla tərbiyə etmək deyildir. Divardakı məşhur insanların portretlər ilə bərabər hərbi düşərgələrdən birinin təsviri, antik yunan filosoflarının rəsmlərilə bərabər nasional-sosialist ideyaları aşılayan nümunələri də görmək olur.

Böll əsərdə Hitler Almaniyasının daha bir gerçəkliylə oxucunu tanış edir. Əsərdə məktəb, gənclər təşkilatları və gimnaziyalarda gənclərin hansı ruhda tərbiyə olunduğu, necə bir ideologiyanın təsiri altında olduqları, hələ məktəb yaşından uşaqların potensial faşist əsgəri ruhunda tərbiyə olunması nəzərə çarpır. Ölümə məhkum olunmuş və ya ən yaxşı halda əlindən, ayağından məhrum olmuş yarım insanların bundan sonrakı həyatını təsəvvür etmək çətin deyil. Bir çox əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də Böll Almaniyanın məruz qaldığı daha bir fəlakəti təsvir etmişdir.

2.2. Haynrix Böll hekayələrində ictimai-siyasi motivlər

Solğunluq, cansığıcılıq və yekrənglik Haynrix Böll yaradıcılığının ruhuna yaddır. O, müəyyən mövzular çərçivəsində məhdudlaşmır. Yeni, orijinal mövzulara meyl etmək onda yaradıcılıq vərdişinə keçmişdir. Böllün hekayələrinə nüfuz edərkən, onun yaradıcılığını təkcə müharibə mövzusu əhatə etmədiyini, siyasi mövzularla yanaşı ictimai-sosial mövzuları da əhatə etdiyini görürük. Yazıçı öz yaradıcılığında əsas yer tutan “humanist estetika” anlayışına dəfələrlə qayıdırdı. O insana xas olan keyfiyyətləri- sevgi, yemək, gündəlik həyat, başqa insanlarla münasibət, dostluq və s. qələmə almağa çalışırdı. İnsan xarakterinə xas olan təbəssümlər, toxunuşlar, baxışlar Böllün bütün əsərlərində öz əksini tapırdı. O insan fiziologiyasını təbii bir şəkildə təsvir edirdi: “Artıq qoxusu gəlməyən bir adam, yaxşı və ya pis qoxu, bu artıq zövq məsələsidir - mahiyyət etibarı ilə artıq mövcud deyildir, o artıq yaşamır” [6, s.11]. Böllün sevimli qəhrəmanları nə ikiüzlü, nə özünə qapanmış insanlar deyildirlər. Onlarda həyatın və fəlsəfənin əsas kateqoriyalarından biri olan hissiyyat var. Bu isə üzdə göstərmə olan burjua mənəviyyatının şərtlərinin tam əksi olan insani keyfiyyətlərdir.

Böll həmçinin bəşəriyyəti birləşdirən əsas hiss insanlıqdır - şüarını əsas tutaraq insanların müharibədən sonrakı illərdə maddi, mənəvi, psixoloji baxımdan əziyyət çəkmələrinə baxmayaraq yer üzərində olan bütün canlılara insani münasibəti də ön plana çəkir. Onun “Çağırılmamış qonaqlar” (“Unberechenbare Gäste”, 1954) hekayəsi bu silsiləyə aiddir.

Əsərin qəhrəmanı kiçik məişət alveri ilə məşğul olan Valterdir. Hekayənin süjet xəttinə əsasən yeddi uşağa sahib olan Valter və onun arvadı səfalət içərisində yaşamaqlarına baxmayaraq müxtəlif növ heyvanlara - tülkü, donuz, dovşan, qağayı, begemot, təkdönqarlı dəvə, fil, şirə öz evlərini açır, onlara qulluq edir və qidalanmaları üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Əsərdə Valterin dili ilə onların aclıq içərisində yaşamalarını yazıçı belə təsvir edir: “*Hətta elə günlər olur ki, təzəcə bişmiş sapsarı kartof görəndə də ağızım sulanır, çünki – mən bunu çəkinə-çəkinə, utana-utana, qızara-qızara boynuma alıram – bizim mətbəx çoxdan bu cür*

təamların üzünü görmür. Heyvan və insan qonaqlarımızla birlikdə ayaqüstü, əlimizə keçəndən həftəbecər eləyib yeyirik..." [3, s.399].

Ədəbi tənqidçilər Böllün qəhrəmanlarının ruhən Hans Falladanın qəhrəmanlarına bənzədiyini yazırdılar. Yazıçı sadə adamın daxili aləmini açır, onları özlərini sevən tamahkar kapitalistlərə qarşı qoyurdu. Böllün ömrünün son illərində yazdığı kiçik həcmli hekayələrində B.Brextin təsirini görmək olar. Brextin "təlim pyeslərində" olduğu kimi, Böll öz qəhrəmanlarını şərti vəziyyətlərdə canlandırır ki, onların hərəkətlərinin bütün "mexanikasını" əyani şəkildə göstərə bilsin. Brext kimi Böll də insanın hisslərinə təsir etmək istəmir. Onlara məntiqli fikirləşməyi, ağılla düşünməyi öyrədir. Böllün yaradıcılığına əsas təsir göstərən (demək olar ki, öndə gedən bütün Qərbi Almaniya mədəniyyətinə) Tomas Mann olmuşdur. Çəkinmədən qeyd etmək olar ki, T.Mannın analitik metodu, humanist fəlsəfəsi, müasir burjua cəmiyyətinin dərinliklərinə sirayət edən istehsazı olmasaydı Böll yaradıcılığı indi gördüyümüz şəkildə olmazdı.

Böll həmçinin irihəcmli nəsr əsərləri ilə yanaşı, hekayələrdə də insanlar arasında haqsızlığın aradan qaldırılması üçün ədalətli cəmiyyətin qurulması nüanslarına geniş yer vermişdir. Çünki ədalətli cəmiyyət - yüksək sosial təminatlı, real amal və istəklərə əsaslanır. Sosial müdafiənin ünvanlı sisteminin inkişafı, şikəstlərin cəmiyyətə inteqrasiyası, uşaq fəqirliyinin xəbərdarlığı və məhdudlaşdırılması, keyfiyyətli təhsil və digər prioritetlər Böll hekayələrindən yan keçməmişdir. Müəllifin "Ədalətli Daniel" ("Daniel, der Gerechte", 1956) əsəri adından da bəlli olduğu kimi, ömrünü haqq-ədalətə sərf etmiş bir insanın həyatından bəhs edir. Danielin hər zaman hələ uşaq olduğu illərdə düşündüyü söz ədalət kəlməsi idi. Qəhrəmanın daxili monoloqu ilə onun necə şəhərə gəlməsi, bibisigildə qalması, imtahan verməsi göstərilir. Onun pillə-pillə uğurlar qazanaraq nəhayət məktəb direktoru vəzifəsinə qalxması vurğulanır. Ömrünü haqq-ədalətə sərf edən, nahaq iş tutmayan bir insana həyat yoldaşı qonşu oğlana imtahanda köməklik göstərməsini xahiş etsə də, Daniel öz vicdanına xilaf çıxıb bilmir. Danielin məktəbin həyətində tanımadığı bir uşağa bağlanması, onu görərkən özünün uşaqlıq illərinə qayıtması və ədaləti bərpa etmək məqsədilə "*Kaş bu*

dünyada ədalət olaydı...” şüarı ilə əvvəlcədən imtahanda köməklik edəcəyinə söz verməsinə baxmayaraq həmin anda bu “missiyadan” boyun qaçıran bir insanın daxili monoloqu yazıçı tərəfindən ustalıqla oxuculara çatdırılır.

Müəllif bu hekayəsində də insanın daxili ekzistensiyasının üstün gəldiyini, öz daxili inancına bağlı olaraq daim inandığı və digərlərinə də tövsiyyə etdiyi nümunəvi hərəkəti ilə insan şəxsiyyətinin qələbəsini göstərmişdir.

Ədalət, həqiqət axtarışında olan Böll həmçinin hekayələrində bir vaxtlar möhtəkir olmuş, sonradan isə iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırdığına görə “təmiz adam”a çevrilmiş insanları, dostluqların pozulması, insani hisslərin cılızlaşması, meşşanlığın bir sıra xüsusiyyətlərini “Alver olan yerdə” əsərində əks etdirmişdir.

Əsər bir vaxtlar dost olmuş insanların həyatından bəhs edir. Məlum olur ki, bu dostlar bir zamanlar çörəklərini bir yerdə bölmüş, öz arzu və istəklərini bir-birlərinə söyləyərək həmfikir olmuşlar. İllər keçdikdən sonra Ernestin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşması, xüsusi bir köşkünün olması və burada siqaret, konfet və əmzik biznesinin yaratması vurğulanır. Lakin həyat amansız olmuşdur. Ernestə iqtisadi azadlıq verməklə, onun dostluq tellərini sarsıtmış, cılız xislətli insana çevirmiş, saf hisslər, vicdan, şərəf kimi hisslərdən məhrum etmişdir. Bu xüsusiyyətləri onun beş pfenniqi çatmadığına görə ağzına gələni deyib geri qaytardığı qız uşağına və yaxud da dostunun ona müraciət edərkən özünü bilməməzliyə vurmasında görmək olar.

Hec bir sənət sahibi olmayan, evi və işi olmayan qəhrəmanın isə öz humanist ideyalarını qoruması mühüm amil kimi göz oxşayır. Bu əsərlə də, yazıçı insanın ən gözəl anlarının, doqquz ilini müharibəyə həsr etməsi və müharibədən sonra da bu acı vəziyyətin davam etməsi, insanın bir qarın çörəyə görə daim mübarizədə olmasını oxucuya çatdırmaqla müharibənin yeni bir üzünü - vurduğu yeni bir damğanı nəzərə çatdırır.

Haynrix Böll ictimai mühitin təkamülünə aparan yolu, dəyişiklikləri bilavasitə şəxsiyyətə, onun ziddiyyətli və mürəkkəb dramatizmlə dolu daxili aləminə müraciət üsullarının səmərəsini “Etiraf” hekayəsi ilə ön plana çəkir. Baş obraz itləri qeydə alan idarədə işləyir və siyahıda olmayan itləri tapmaq üçün bütün

günü şəhəri dolaşır. Qəhrəmanın bu iş növü onun könlünə yatmır, lakin buna baxmayaraq o öz işinə sadıqdır, bilir ki, əlli yaşında olan insana bundan sonra başqa iş tapılmaz. Lakin o, qanun çərçivəsində bütün itləri siyahıya salsa da, öz itinə bu qanunu şamil etmir. Çünki, bu proseduru həyata keçirməyə onun qazancının olmamasıdır. Bütün bunlar da qəhrəmanın daxilində iki hiss arasında bir ziddiyyət yaradır.

Hekayənin məğzinə vararkən məlum olur ki, daxilən zəngin adam olan qəhrəmanın qəlbində iki hiss mübarizə aparır. Vəzifə borcu ilə məhəbbət hissi arasındakı ciddi daxili narahatlıqla əlaqədar motivlərin köklü səbəbi haqqında qəhrəmanın düşüncələri, bu ziddiyyətli düşüncələrin doğurduğu mənəvi – psixoloji nəticələr və qayğılar hekayənin əsas ana xəttidir.

İnsana, insan xarakterlərinə, insan mənəviyyətinə, daxili dünyasının incəliklərinə, hiss və duyğularının mürəkkəbliyinə həssas münasibət Haynrix Böllün bütün yaradıcılığında özünü göstərir.

Böllün hekayələrinə nüfuz edərkən real həyat həqiqətləri ilə aşılınmış təsvirlərində personajların canlı obrazlarını bütün detalları ilə qavrayırıq. Təhkiyənin toxumasında bədii surətlərin həyat və məişəti, onların daxili dünyası üçün səciyyəvi olan ştrixlər, insan xarakterini göz önünə gətirən canlı lövhələr olduqca inandırıcı görünür. Səciyyəvi haldır ki, təsvir olunan hadisələrə müəllif müdaxiləsi hiss olunmur, müəllif öz qayəsini, bədii niyyətini izah etmir. Bu baxımdan “Mənim bahalı qıçım” (“Mein teueres Bein”, 1948) hekayəsi sözügedən məsələlərə bir nümunədir.

Hekayənin əsas obrazı müharibədə döyüşmüş gənc bir oğlandır. İyirmi doqquz yaşlı bu gənc müharibədən bir ayağını itirmiş halda dönmüş və özünə iş axtarmaqdadır. Bununla bağlı, o, müvafiq quruma çağırılmış və ona Respublika meydanındakı ayaqyolunda çəkməsilən işi təklif olunmuşdur. Lakin gəncin bu işi hələ əsgər olarkən belə bacarmaması onu bu təklifdən boyun qaçırmağa məcbur edir. Bir döyüşkən əsgər, diviziyanın xilasında rolu olan vətənpərvər kimi o, idarə rəhbərindən müəyyən kəsmə kəsilməsini xahiş edir. Lakin idarə rəhbəri bunun çox baha başa gəldiyini bildirməklə, gəncə etirazını bildirir. Gənc isə öz qıçımın çox

bahalı olmasını, bu qıçın sayəsində onun neçə-neçə insanlar xilas etdiyini, bunun nəticəsində isə onun öz həyatının təhlükəli vəziyyətə düşməsindən bəhs edir. Lakin, çifayda, bu qəlbi yandıran sözlər idarə rəhbərinə təsir etmir və o, yenidən əvvəlki işi gəncə tövsiyyə etməklə yaxasını kənara çəkir.

Hekayənin süjetindən məlum oldu ki, müharibə yaddaşlarda öz soyuqluğu ilə daim yaşamaqda və dərin iz buraxmaqdadır. O cümlədən müharibəni unutdurmayan anlar bu gəncin həm zehmində, həm də fizioloji durumunda bir yara açmışdır. Yazıçı bu əsəri ilə sadəcə bir – birinə əks qütblərin, ədalət naminə çarpışan insanlarla tüfeylilərin mübarizəsi fonunda həyat həqiqətlərini bədii həqiqətə çevirə bilmişdir. Hətta, müharibənin soyuq üzünü, insanların dar macalda insanlığı unutmalarını, gəncin səngərdə olarkən general, mayor, polkovniklərin onu yaralı vəziyyətdə qoyub getmələrini, o cümlədən idarə rəhbərinin canını fəda etmiş bir insanın həyat tarixçəsinə biganə münasibətini Böll açıq-aydın tənqid atəşinə tutmuşdur. Bununla da, yazıçı dövlətin, hakimiyyətin şikəstlərə verdiyi dəyəri oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəmişdir.

Diqqətdən yayınmayan bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Böll hekayələrində insan xarakterlərinin psixoloji boyaların əlvanlığı ilə təsviri olduqca uğurlu alınmışdır. Müəyyən detallar fonunda ictimai münasibətlər oxucunun yaddaşında silinməz izlər buraxır. Sosial konfliktin, müsbət qəhrəmanın mənəvi zənginləşmə prosesi, mənəviyyatca cılızlaşmış insanların böyüklük iddiası müəllif tərəfindən xüsusi diqqətlə, dəqiqlik və təfərrüatlarla canlandırılmışdır.

“Qarmaqda” hekayəsində də əsas personaj sosial – mənəvi və psixoloji dolğunluqlarla təsvir edilmişdir. Zamanın təzadları, personajların fərdi bədii portreti, orijinal psixoloji aləmi bu hekayədə olduqca uğurlu alınmışdır.

Əsərin qəhrəmanı məktub sayəsində bir xanımla tanış olmuş və onlar arasında sevgi macərəsi başlamışdır. Qadın ona “*Sevirəm və on üç iyirmi qatarı ilə gəlirəm. On üç iyirmidə orada*” [4, s.512] teleqramını vurmuşdu. Qadının saati qeyd etsə də, tarixi vurğulamaması sonrakı hadisələrin psixoloji durumlara gətirməsinə səbəb olur. Belə ki, bu məsələ qəhrəmanın bütün planlarını pozmuş, onun sarsıntı keçirməsinə, hər gün saat 13.20 üçün vağzalda qadını gözləməsi ilə

nəticələndir. Üç ay üç gün davam edən bu proses qəhrəmanın dərin həyəcan keçirməsinə, onun üçün həyatın iyirmi üç saat əlli doqquz dəqiqəsinin ümitsizlik olduğu, günün bir dəqiqəsinin isə ümid olduğu nəzərə alınaraq bu anın da artıq daralması, saniyələrlə ölçülməsinə gətirib çıxarır.

Hekayədə insanın emosional hissləri, onu həyata bağlayan hissənin ümid olması, lakin artıq günlər, saatlar, dəqiqələr keçdikcə bu ümidin də ümitsizliyə tuşlanması əks olunmuşdur. Bu əsərdə yazıçı müharibədən sonrakı şəraitdə insanların həyat şəraitinin ağır olması, onları həyata bağlayan amilin dəqiqələrlə sayılması, artıq insanın ümitsiz həyatda yer tapa bilməməsi, hətta bu “ümid” anlayışının dəqiqələri azaldıqca insanın öz həyatının mənasızlığını duyması və etiraf etməsi, artıq öz ölümünə fərman verməsi, hətta insanlarda psixoloji zədələrin, ruhi şikəstliyin baş qaldırmasını, yəni qəhrəmanın sevdiyi qadının gəlməməsində müəyyən insanları təqsirləndirməsi, öz təxəyyülündə qadının onlar tərəfindən zorla saxlanılmasını əks etdirməklə müharibədən sonrakı illərdə insanların mənəvi əzablarını diqqətə çəkmək istəmişdir.

Lakin, yazıçı digər əsərlərindən fərqli olaraq, bu əsərdə qəhrəmanı darda qoymur, üç ay ərzində bütün mayasını xərcləyən, hətta evin əşyalarını belə satan insana son dəqiqələrdə həyat bəxş edir və ona nəinki bir dəqiqə, iyirmi dörd saat ümid, sevdiyi qadına qovuşmanı təmin edir.

Böll sözün həqiqi mənasında obrazlı təfəkkürə malik bir yazıçıdır, onun əsərlərində sözcülük, ritorika yoxdur. Birinci növbədə imkanları daxilində oxuculara həyatı, onun xarakter hadisələrini, real münasibətlərini, iş və məqsədlərini göstərməyə çalışır. Onda hər bir hadisənin mahiyyətinə nüfuz edə bilən yazıçılıq müşahidəsi duyulmaqdadır... O, lüzumsuz təfərrüata yol vermədən hər hansı bir həyat hadisəsini və insan xarakterlərini müvəffəqiyyətlə oxucunun nəzərinə çatdırır. Bu baxımdan yazıçı ümid, təsəlli anlayışını özünəxas ustalıqla əks etdirmişdir: *“Onlar bizə qarmaq atırlar, biz də ağzımızı o qarmağa keçiririk, onların bizi dartıb suyun üzünə çıxarmasına imkan yaradırıq, yenə də birdəqiqəliyinə işığın, gözəlliyin, fərəhin dadına baxırıq.... sonra o ipimizi boşaldır və biz yenidən zülmətə gömülürük”* [4, s.514].

Yazıçı öz yaradıcılığında sevgi mövzusunə müxtəlif aspektlərdən yanaşmış və onların təhlilini oxucuların ixtiyarına vermişdir. “Ağır illərin sevgisi” hekayəsində də müharibədən sonrakı vəziyyəti, insanlar arasındakı bağlılığı, sevgini diqqətə çatdırmışdır.

Hekayə polislərin müəyyən bir məhəlləni mühasirəyə alması və orada axtarışlar aparması ilə başlayır. Bu anda hekayənin baş qəhrəmanı mühasirədən uzaqlaşmağa nail olur. Məlum olur ki, insanlar ağır illərin çətinliyindən qadağan olunmuş siqaret, kokain satır və bununla da həyatlarını yüngülləşdirmək istəyirlər. Sonradan gəncin vağzalın gözləmə zalında olarkən diqqətini sarı paltolu, qarasıq gözəl bir qız cəlb edir və o, gözlərini qızdan ayıra bilmir. Nəticə olaraq, o qızı addım-addım izləyir, sonda qatara minib onunla məlum olmayan bir məkana yola düşür. Qatarda olarkən onların tanışlığı, oğlanın gizlin-gizlin qızı süzməsi və artıq onlar arasında sevgi hisslərinin yaranması müşahidə olunur.

Hekayənin ideyasına diqqət etsək, bildirməliyik ki, mahiyyət etibarilə sabit qalan sevgi öz təsirini həmişə, hər yerdə və hamıya müxtəlif şəkillərdə göstərir. Çünki “yer üzündə nə qədər insan çoxdursa sevgi növləri də bir o qədər çoxdur; hər kəs öz temperamentinə, öz xüsusiyyətlərinə, şüür səviyyəsinə və sairəyə müvafiq tərzdə sevir. Hər bir məhəbbət özünə görə həqiqi və gözəldir; tək o, başda yox, ürəkdə olsun. Bu hekayədə də müəllif öz qəhrəmanlarını, onların hərəkət və əhvali – ruhiyyəsini yerli şəraitlə, ətraf mühitlə canlı əlaqədə vermiş və yadda qalan mənzərələr yaratmışdır. Müharibənin acı nəticələri insanları öz sevgisini belə doymadan yaşamasına bəis olmuşdur. Hekayənin sonunda bəlli olur ki, heç bir gəncin getməyə evi və güvənilişi bir hamiləri yoxdur. Yazıçı bu iki gəncin çətin vəziyyətdə olmalarına baxmayaraq bir-birlərinə həyan olmalarını bədii dil vasitələrinin zənginliyindən istifadə edərək vermişdir: “*Səhərə yaxın hava sərinləşəndə, ona lap yaxın uzandım, nazik paltosunun ucunu üstümə saldı. Və biz nəfəsimizlə, qanımızla bir-birimizi isitdik...*” [37].

Ümumiyyətlə, Böll qəhrəmanlarının mənəvi xilas yolu hipermotiv olaraq bir növ müdrik –seyrçi sevgi hisslərində özünü göstərir. Digər yazarlardan fərqli olaraq, Böll qəhrəmanlarını həyata bağlayan sevgi sanki onları mənasız həyatdan

xilas edir. “Mən onu unuda bilmirəm”, “Təzə körpüdə”, “Uzun saçlı dostcuğazım” kimi hekayələrdə də məhəbbət kateqoriyası ümid semantikasını üzərində açılır, qəhrəmanlar öz sevgilərinə çatmaq, birgə həyat deyil, yalnız öz sevgililərinin yolunu gözləməklə, onları xəyallarında canlandırmaqla xoşbəxt olurlar: *“Mənim balaca sevgilim gəlib körpüdən keçəndə ürəyim dayanır. Sadəcə olaraq, xiyabana dönüb gözdən itənə qədər ürəyimin əbədi döyüntüləri kəsilir.....Məlum şeydir ki, mən o qızı sevirəm. Ancaq özünün bundan xəbəri yoxdur. Heç istəmirəm də, bilsin”* [4, s.487].

Böyük ictimai fəallıq şəraitində insan taleyinin, qarşılıqlı münasibətlərin real mənzərələr fonunda təsviri Hynrix Böllün hekayələrinin səciyyəsinə açan keyfiyyətlərdəndir. Hekayələrində iti müşahidələrin yaradıcılıq fantaziyası ilə uzlaşdırılması, bədii təxəyülün reallıqla uyğunlaşma faktları yazıçının fitri yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gəlir.

Cəmiyyətin həyatındakı dəyişikliklərə, mənəvi proseslərə həssas və fəal münasibət bəsləyən sənətkar böyük ictimai məsələləri, vətəndaşlıq duyğularını uğurla ifadə edir. Hakim dairələrin sadəcə xalq üzərindəki hökmranlığı, verilmiş qanunların yanlışlığı “Mənim qəmli sifətim” (“Mein trauriges Gesicht”, 1950) hekayəsində xüsusi ustalıqla verilmişdir.

Hekayə qağayılara tamaşa etmək üçün limanda dayanan bir insanın polis tərəfindən tutulması ilə başlayır. Əvvəl nə üçün tutulduğunu bilməyən, sonradan isə buna səbəb onun qəmli sifətinin olması ilə hadisələr cərəyan etməyə başlayır.

Əsər antiutopik əsər olmasa da, onun elementləri özünü göstərməkdədir. Çünki antiutopistlər yer üzündə xeyrin real bərqərar olmasını təmin edən yolları irəli sürürdülər. Bu üsullar isə insan arzuları və insanlar üzərində mütləq nəzarəti yaradır. Buraya total kollektivləşmə, fiziki və zehni yaradıcılığın standartla uyğunlaşması və s. aid edilir. Antiutopiya janrında müxtəlif tipologiyalar mövcuddur: maşın, texnokratiyanın insanları idarə etməsini təmin edən, öz qanunlarını diktə edən cəmiyyət, totalitar dövləti parodiya edən, irsi mühəndisliyin köməkliyi ilə cəmiyyətə lazım olan insanları əks etdirən əsərlər. “Mənim qəmli sifətim” hekayəsində də totalitar dövlət, öz qanunlarını diktə edən hakimiyyətin və

buna sözsüz əməl edən insanların qorxusu ön plana çəkilir. Bu hakim dairələrin ictimai vəziyyətlə bağlı xüsusi qanun-qaydaları mövcuddur: “Hər çərşənbə yuyun-yaxalan”, “Hər bir vətəndaş təmiz, səliqəli geyinməli, qırxınıb daranmalı, xoşbəxt və qarnıtox olmalıdır.”, “Polisi görərkən onu üç dəfə salamlamaq”, “Təqsirli şəxsə yoldan keçən hər bir insan “satqın donuz” deməli”, “İnsanlar işə getdikdə xoşbəxt görkəm almalı”, “İşdən çıxdıqda isə öləri təbəssüm olmalıdı”. Bu qanunlardan kənara çıxan insan isə məsuliyyətə cəlb olunur, qanuna riayət etmədiyi üçün həbs olunurdu. Əlbəttə ki, qəbul olunmuş qanunlara nəzər yetirdikdə oxucu bütün bunların insan amili üçün müsbət nəticə verəcəyinə inanmaq istəyir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, bu qanunlar insan arzuları və hissləri üzərində nəzarəti yaradır.

Bu məziyyətlərə görə qəhrəmanımız da həbs olunur, o 36 saat əvvəl qoyulan qanuna əməl etmədiyinə görə insan toplusu arasından idarəyə aparılır. Əlbəttə ki, qanunların tələb etdiyi qaydaya əsasən o, yollarda “cismani cəza”lardan yaxa qurtara bilmir, kimisi üzünə tüpürür, kimisi özünü qurtarmaq üçün ondan yan qaçırdı. Sorğu zamanı onun əvvəllər “xoşbəxt sifət”inə görə beş il məhkum olunması, azadlığa çıxmasının hələ bir gün olması, indi isə qəmli sifətinə görə on il məhkum olunması ilə nəticələnir.

Əsərdə totalitar dövlət, dövlətin sərt və amansız qanunları tənqid olunmaqla göstərilir ki, burada yaşayan vətəndaşların heç bir hüququ, yaxud şəxsi həyatı mövcud deyil, insanlar hər gün mənəvi zor altında hökm sürən müəyyən dövlət quruluşunda yaşamağa məhkumdur. Belə bir cəmiyyətdə insanın öz şəxsi hissləri yolverilməz və qadağandır.

Həmçinin hekayədə Böll simvoldan istifadə etmiş qəhrəmanın doğum tarixi olan “bir, bir, bir” sözü ilə XX yüzilə lənət oxuyaraq insanların hansı məhrumiyyətlərə düçar olduğunu xüsusi nəzərə çatdırmışdır.

Qeyd etməliyik ki, Böll hekayələrini mütaliə edərkən ilk anda məzmun baxımdan onların sadəliyi insanı bir qədər təəccübləndirir. Lakin hekayələrə tam mənası ilə vararkən adi hekayənin daxilində bir ideologiyanın gizlənməsini və bu ideologiyaya insanların münasibətini aydın sezmək olur. Bu baxımdan “Təzə körpü” (“An der Brücke”, 1949) hekayəsi də bu silsiləyə dair əsərlərdəndir. Çox

qısa bir məzmunu malik olan hekayədə ayaqları əlil olmuş bir insanın oturaq işi olan təzə körpüdən keçənləri saymasından bəhs edilir. Lakin bu hesablamalarda hər gün bir yanlışlıq vardır. Çünki qəhrəman bu işi bir növ öz əhval-ruhiyyəsinə uyğun şəkildə icra edirdi. Onun kefi kök olanda körpüdən keçən insanların sayını artırır, əks halda isə bu statistikanı aşağı salırdı. Körpünün rəhbərlərinin isə nəticə qənaətbəxş olduqda sevinclərinin həddi-hüdudu olmur, gözləri işıldayır, hesablama işinə başlayır, hətta on il ərzində bu sayın nə qədərə yüksələcəyini qeyd edirlər.

Bu əsərində müəllif “təzə körpü” ifadəsini işlətməklə məhz hakimiyyətin yeni ideologiyasını nəzərdə tutmuş, insanların neçə faizinin öz ideologiyalarına boyun əyəcəyini, bununla da gələcək üçün planlar qurduqlarının fərqi varırıq. Göründüyü kimi, insanın durumu isə tamam başqadır. İnsanları yeni ideologiya maraqlandırmır, mövcud vəziyyət onlarda biganəlik yaratmış, insanlar yalnız kiməsə olan sevgisinə görə həyatda təsəlli tapırlar. Çünki bu hesablamalar əslində yanlış nəticələr əsasında aparılır. Necə ki, hekayədə təsvir olunur: *“Hesablayırlar ki, bu gün bir dəqiqə ərzində körpüdən neçə nəfər keçib, on il ərzində neçəsi keçər.... Müzəre gələcəkdən yaman xoşları gəlir, işləri, peşələri də elə müzəre gələcəkdir.... Ancaq heyf ki, bu hesablamaların hamısı düzgün deyil”* [4, s.486].

Böll hekayələrini bir yerə cəmləyərək onlara Satira və ya Şən hekayələr adını verirdi. Ancaq onun şən hekayələri bir qədər ürpədici idi. Sonralar Böll izah edirdi ki, “şən” sözünü o sevindirici mənada verməmişdir. Onun səhifələrində öz kədərli taleyindən danışan müxtəlif adamlar dolaşır: başqalarını güldürməyi bacaran özü üçün gülməyi unudan peşəkar gülüş ustası, öz evini heyvanxanaya çevirən insan, bir xəstə ilə evlənmiş yoxsul bir adam, iki doktor dərəcəsi olub lakin vağzalda diktör işləyən bir adam.... “.“Nəsə olacaq” (“Es wird etwas geschehen”, 1954), “Tullayıcı” (“Der Wegwerfer”, 1957), “Gülüşçü” (“Der Lacher”, 1952) kimi hekayələrində qəhrəmanların dili ilə yazıçının ironiyası kəskin şəkildə özünü göstərməkdədir.

“Nəsə olacaq” (“Es wird etwas geschehen”, 1954) hekayəsində bir kişinin özünə iş axtarması və bu işi Alfred Vunzidelin fabrikində tapmasından gedir. Təbiətən xəyalpərvərlik və bekarçılığa meyilli olan kişi vaxt keçdikcə uzunmüddətli

pulsuzluq səbəbindən iş axtarışına da çıxır. Qəhrəman işə götürülərkən anketləri sorğulaması, daha sonra burada verilən qida məhsulları, ən əsası isə fabrikdə işləyən əməkdaşların qızgın iş fəaliyyətindən bəhs edir. Məlum olur ki, Vunzidelin müavini Broşek təhsil aldığı müddətdə yeddi uşaq və iflic olmuş arvadını saxlayır. Eyni anda dörd ticarət firmasını yönəldir, o cümlədən iki il müddətində fərqlənmə ilə iki dövlət imtahanı verib. Hətta ona müxbirər “*Siz nə vaxt yatırsınız*” sualına “*Yatmaq günahdır*” deyə cavab verirdi. Digər bir əməkdaş – Vunzidelin katibəsi isə həyatını əsasən paltar toxumaqla qazanır, bununla bərabər iflic olmuş əri və dörd uşağına baxır. Bununla kifayətlənməyib psixologiya və coğrafiyadan da elmi iş müdafiə etmişdi. Hətta direktorun özü elə insanlardandır ki, səhər ertə yuxudan oyanan kimi enerji dolu fəaliyyətdədir. Hətta o işə gələrkən “Nə isə edilməlidir” deyə xitab edərkən işçilər də sevinclə “Hər şey yerinə yetiriləcək” kimi cavablar verirlər.

Hekayəni təhlil edərkən məlum olur ki, fabrikdəki əməkdaşlar bütün gün ərzində aktiv fəaliyyət göstərsələr də fabrikdə heç bir iş getmir. Məhz bu əməkdaşların məntiqsiz və istehsalatdan kənar işləri direktorun ölümü ilə sona çatır. Buradakı insanlar hamısı nəinki bir peşəyə, bir neçə peşəni özlərində cəmləyirlər. Burada hər kəsin dilində “Dərhal həyata keçirin”, “Nə isə edilməlidir”, “Nə isə artıq edilib”, “Hər bir şey yerinə yetirilməlidir” kimi ifadələr səslənir.

Böll bu absurd-ironik tarixçəli məntiqdən uzaq işgüzarlığı tənqid edir və onun mühümlüyü ilə qeyri-məhsuldar olan fikir mahiyyətini müqayisə edir. Müəllif hətta insanların kədərli anlarını bir vəzifə kimi dərk edən insanlara da istehza ilə baxaraq onlara kinayə edir. Necə ki dəfn mərasimində rəsmi dəfn bürosu kişiyyə daimi olaraq “qüssəli insan” vəzifəsini təklif edir: “*Siz elə bil bu rol üçün yaranmışsınız. Sizin çöhrəniz bizim üçün real tapıntıdır*” [36]. Hekayənin sonunda isə yazıçı əməkdaşların bütün işinə göz qoyan, onları hərtərəfli təhlil edən qəhrəmanın fabrikin fəaliyyəti haqqında məlumatsızlığına istehza edir: “*Çox sonralar ağıma gəldi ki, mən heç bir zaman Vunzidel fabrikinin nə istehsal etdiyi ilə maraqlanmamışam. Deyəsən orda sabun hazırlayırdılar*” ” [36].

Böllün digər əsəri “Gülüşü”də (“Der Lacher”, 1952) eyni motivlərə üz tutulur. İnsanın öz peşəsinin narazılığından, bu peşəyə görə həyatının mənasız olmasından, başqasını güldürərkən özünə və ailəsinə tək-tük hallarda zərif bir təbəssümü rəva bilən qəhrəmanın həyat tarixçəsi oxuculara çatdırılır.

Qəhrəman öz təbiətinin əksinə olaraq istəməyərəkdən müxtəlif rollara girir və müxtəlif gülüş növləri ifa edir. Onun özünə verilən ad da qəhrəmana yad idi: “*Mən gülüşçüyəm. Nə klounam, nə də komik, insanları cuşa gətirmirəm, əksinə cüşün özünü yaradırəm*” ” [4, s.492]. Gülüşünə təcili ehtiacı olan insanlar üçün əvəzsiz adama çevrilən qəhrəman işdən sonra və məzuniyyətdə bədbin bir insana çevrilir. Beləliklə, çoxçeşidli gülən və öz gülüşünü yadırgayan bir insan gərilməmiş üz əzələlərini, yorğun-üzgün halını ciddiliklə dincəltmək imkanı qazananda özünü xoşbəxt sayır.

Böllün bu tip hekayələrini nəzərdən keçirərkən oradakı gülüş üsulları, satirik üslub, bədii detal, satirik hekayədə gözlənilməzlik və uyğunsuzluq, komiklik, istehza, qrotesk, süjet, xarakter və tip yaratma metodları, ideya-məzmununda satirik gülüş kimi müxtəlif poetik komponentlər özünü göstərməkdədir. Bu baxımdan yazıçının bu kimi hekayələrində dövrün vacib ictimai problemləri, cəmiyyətin inkişafına mane olan qüvvələr, cəmiyyətin təbiətindən doğan satirik, komik situasiyalar, kinayə, istehza doğuran insan xarakterləri sənətkarlıqla əks olunmuşdur.

Müəllifin əsas amalı işə yaratdığı tiplərlə insanları düşündürməyə çalışması, əslində insan xislətinin batinində baş verən uyğunsuzluğu, tarazsızlığı, bədbinliyi, insanı xoşbəxt edən amillərin nədən ibarət olmasını göstərməkdən ibarətdir.

Haynrix Böll hekayələrini incələyərkən məlum olur ki, o, əsərlərində metofozalardan da istifadə etmişdir. Bu cəhətdən Böllün “Qara qoyunlar” (“Die schwarzen Schafe”, 1951) hekayəsi yeknəsəq həyat tərzinə, ömrün – qiymətli günlərinin mənasız keçirilməsinə qarşı amansız bir etirazdır. Burada ədəbi qəhrəmanın həyat və onun mənası haqda fərdi duyğularının ifadəsinə çevrilmiş motivlər daha nəzərə çarpandır.

Bu qəhrəman həyatda nə istədiyini bilməyən, barışmaz olan, bu təbiətinə görə təhsilini yarımçıq qoyan və ata-anasını tərk edən bir gəncdir. Hadisələr qəhrəmanın Otto əmisinin həyat salnaməsi ilə başlayır. Otto əmi ötən nəslin qara qoyunu və qəhrəmanın kirvəsi idi. Otto əmi hal əhli idi: ekologiya, ədəbiyyat, musiqi, arxitektura və bir sıra elmlərə vaqe olan şəxs idi. Öz dərin biliyi, natiqliyi, hər kəsi inandırma bacarığı olan bu insan qohumlarının da bir növ istəkliyi idi. Lakin Otto əmidə çatışmayan cəhət onun heç bir işlə məşğul olmaması, hər bir maraqlı əhvalatının sonunda borc almaq missiyası dururdu. Məhz Otto əminin üçyedəkli bir arabanın nəticəsində ölməsi ilə qəhrəmanın həyatı büsbütün dəyişir. Ölümündən sonra məlum olur ki, Otto əmi iyirmi dörd min markın sahibidir, baxmayaraq ki, özünün borcu on beş min mark, kreditorlarının sayı isə yeddi yüzdən artıq idi. Lakin buna baxmayaraq o, qəhrəmanımızı varis seçmiş və bu məsələ onun vəsiyyətnaməsində öz əksini tapmışdır. Əlbəttə ki, bu hadisələr fonunda gənc Otto əminin yolunu davam etdirməyə başlayır. Lakin kirvəsindən fərqli olaraq, onda nə Otto əminin ləyaqəti, məftunluğu, nə də xeyli uzunömürlü dözümlü vardı, üstəlik borcları da onu sıxırdı. Hətta onun planlarının ömrü də çox qısa və mənasız olurdu. Ona yalnız Otto əmidən müsbət bir irs kimi xasiyyətinin uşaqlarla tutması əxz olunmuşdu. Hətta borc istəyərkən belə öz rəhbərlik danışıqları ilə insanları sıxır, onları inandıрмаğı bacarmırdı. Öz əqidəsinin əksi olaraq bu insan qohumlarına ona iş tapmağı xahiş edərkən belə həyatında çox əhəmiyyətli bir səhv etdiyini düşünür. Necə ki, əsərdə təsvir olunmuşdur: *“Mən elə bir iş tutmuşam ki, indiyə qədər heç bir qara qoyun bu işi tutmayıb; Mən elə şeyi qurban vermişəm ki, onu ömründə qurban verməməliydim: Azadlığımı!”* [4, s.500].

Azadlığını itirən qəhrəmanın işlədiyi hesab işləri onu o qədər yorur ki, sonunda lotareyadan əlli min mark qazandığı an bu işindən istefa edir. Bundan sonra qəhrəmanı yalnız öz varisini seçmək haqqında düşüncələr məşğul edir və bu mirasın barışmazlıq əlamətini bürüzə verəcək insana qalacağını qət edir.

Yazıçı həyati faktlara, detallara istinad verərək zaman amili ilə insan taleyi problemini vahid məcrada əks etdirmiş, hadisələrin ideya cövhərini üzə çıxara bilmişdir. Burada verilmiş “qara qoyun” – metaforadır. Qeyd etməliyik ki, hekayə

azərbaycan dilinə həm “Qara qoyun” (Çərkəz Qurbanlı), həm də “Ala qarğa” kimi (Vilayət Hacıyev) tərcümə olunmuşdur. Bu da təsadüfi deyil. Çünki, “Qara qoyun” metaforası çox qədimlərdən işlənən bir ifadədir. Bu ifadənin aid edildiyi insanlar cəmiyyətdə əsaslı surətdə çox pis tərəfdən tanınan adamlardır. Əgər genetikanı bir tərəfə qoysaq heyvandarlıqda qara qoyun çox uğursuz cütləşmənin nəticəsində meydana gəlir. Bu uğursuz cütləşmənin sonunda qara yunlu heyvan əmələ gəlir. Keşmiş zamanlarda buna tam keyfiyyətsiz, zay bir heyvan kimi baxılırdı. Çünki qara yunu rəngləmək və ya dəyişmək imkansız idi. Məhz insan - qara qoyunda doğuluşdan korlanmış, heç bir şeyə yaramayan, islahı mümkün olmayan insanlar sırasına aid edilirdi.

O cümlədən sözügedən metafora “Ağ qarğa” kimi idiomatik şəkildə o insanlara aid edilir ki, onlar özlərinə məxsus davranış və ya dəyərlər sistemi ilə ətraflarında olan insanlardan tamamilə fərqlənirlər. Ağ qarğaya təbiətdə çox nadir hallarda rast gəlinir, belə ki bu rəng çox az rastlanan dəyişkənlik-albinizimlə bağlıdır və digər yırtıcıları daha çox cəlb edirlər. Ağ qarğa ziddiyyətli, qeyri adi, fərqli, tez-tez əzabla üz-üzə qalan, ətrafdakı insanların özündən uzaqlaşdırdığı, anlanmayan insanlardır. Eyni zamanda bu adamlar başqalarından fərqli, seçilmiş, təmiz və müdafiəsiz olurlar.

Məhz hekayənin təhlilinə nüfuz edərkən də, məlum olur ki, qəhrəmanımız da təmiz və müdafiəsiz olaraq həyatda özgüləşmiş, insanlar tərəfindən qəbul edilməyən, həyatda nə istədiyini bilməyən xarakterdir. Bu baxımdan qəhrəmanın xarakterində həm “ağ qarğa”nın, həm də “qara qoyun”un elementlərini aşkara çıxarmaq olur.

Hekayəyə bədii tərəfdən yanaşsaq, obrazın özgüləşməsi mənəvi iztirabları ilə bağlı düşüncələrinə təkan verən bədii tapıntıdır. İnsan ömrünün mənası, həyatdan səmərəli istifadə bədii təsvirin, poetik tədqiqatın mərkəzinə çəkilmişdir. Ən maraqlı üslubi cəhət kimi qeyd olunmalıdır ki, sənətkarın mövqeyi, onun bədii niyyəti insanları həyatda özünü tapmağa çağırış motivi üzərində qurulmuşdur. Müəllif qəhrəmanın psixoloji rəsmini yaratmış, əsas qayə ümumiləşdirmə vüsəti ilə şərh olunmuşdur.

“Qara qoyunlar” hekayəsi əminliklə demək olar ki, yalnız Haynrix Böll yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə, alman ədəbiyyatında yaranmış ən qüvvətli psixoloji hekayələrdəndir. Satirik əsər sayılan bu hekayə haqqında hətta ədəbi mütəfəkkirlər də öz fikirlərini irəli sürmüşlər. Necə ki, alman ədəbiyyatşünası Baltser bildirmişdir: “Böll yumorik yazıçı deyil, o, xoşagəlməzliyi qabarıq şəkildə çatdırmağı bacarır” ” [32]. Genş müzakirə obyektinə olan bu hekayə “47-lər dərnəyi”nin də mükafatına layiq görülmüşdür.

Məlum olduğu kimi, Haynrix Böll modernist cərəyanının nümayəndəsi olaraq, modernizmin “ekzistensial modernizm” anlayışına dərinlən yiyələnmişdir. Məlum olduğu kimi, ekzistensializm hər şeyi şəxsiyyətin daxili dünyasına yönəldir. Lakin, insan psixikasında baş verən irrasional, qeyri-şüuri prosesləri təsvir edən “klassik modernizm”dən fərqli olaraq, ekzistensializm çox intellektual, rasionallıq məntiqlidir. Bu da ekzistensialistlərin rasionallıq, intellektual-analitik bədii dillərində öz əksini tapır.

Həmin dövrdə ekzistensial fəlsəfə Qərbi Almaniyada geniş yayılmışdır. Sartrın “Milçəklər” əsərinin tərcüməsi müəllifin önsözü ilə 1947-ci ildə alman oxucularının ixtiyarına verilmişdir. Bu əsər hələ o zamanlar Almaniyanın müxtəlif teatrlarında səhnəyə qoyulmuş və geniş əks-səda oyatmışdır. Ekzistensial ideyalar hələ müharibədən sonrakı illərdə Qərbi Almaniyanın B.Köppen, A.Anders, Q.Nossak, B.Yensi kimi görkəmli yazıçıların yaradıcılığında müəyyən yollar çizmişdir. Böllün də bu motivə müraciət etməyi də təsadüfi deyildir. Çünki o da ekzistensializmin baniləri olan S.Kyerkeqor, J.P.Sartr, M.Haydeqer kimi filosofların fikrinə şərik olaraq elmi nailiyyətlərin bəşəriyyətin mükəmməl varlığını xilas etməyəcəyini, bəşər övladının hələ də xaosdan qurtula bilməməsini, ətraf aləmi öyrənməyi özlərinə məqsəd seçmiş insanları mühüm, həm də vacib bir məsələnin dərkinə, anlaşılmasına çağırır.

Ekzistensializm insanın varlığının sübutunu, dəlilini “situasiya” termini ilə bağlayır. Yəni insan əsl mahiyyətini adi bir məqamda nümayiş etdirmək imkanına malik deyildir. Yalnız hər hansı bir situasiya insana öz varlığını sübut etmək imkanı verir. Sanki Böll də sözügedən filosoflar kimi “İnsana dönüş edin, onu

öyrənməyə çalışın, hər şey onda gizlidir. Siz obyektiv aləmin qanunlarını özünüze hədəf seçməklə insanı unuttunuz” kimi şüarla əsərlərindəki qəhrəmanların mövcudluğunu, onların həyat uğrunda çarpışmalarını diqqət məkəzinə gətirir.

Bu baxımdan, Böll irihəcmli əsərlərində olduğu kimi, hekayələrində də ekzistensializm çalarlarından istifadə etmişdir. Bu hekayələrdə yazıçı ekzistensializmin müxtəlif anlayışlarını açmışdır. Bu baxımdan “Ədalətli Daniel” hekayəsində yazıçı Daniel obrazı ilə insan şəxsiyyətinin təkrarsızlığı, hisslərinin dərinliyi, sarsıntı, həyəcan və iztirabları, arzu və istəklərini qabartmaqla ekzistensializmin banisi Danimarka alimi Soren Kyerkeqorun həqiqi mövcudiyyət probleminə toxunur və Danieli şüurlu seçim, cəmiyyətin məyusluğu əhval-ruhiyyəsindən çıxmaq, özünü tapmaq və öz taleyinin ağasına çevrilməklə qiymətləndirir. Daniel də həqiqi mövcudluğun etik mərhələsinə uyğun olaraq şüurlu şəkildə seçim edir.

“O illərin çörəyi” hekayəsində isə Valter Fendrix obrazı ilə Jan Pol Sartrın ekzistensializmin problemi olan seçim problemini, o cümlədən Martin Haydeqgerin “dünyada mövcudluq” nəzəriyyəsini açıqlayır. Sartr fəlsəfəsinin mərkəzi ideyası “özü üçün mövcudluq” məsələsidir. Özü üçün mövcudluq isə insan üçün öz daxili aləminin birinciliyi ən yüksək reallıqdır. Valter özünü tam şəkildə “başqası ilə mövcudluqda – yəni Hedviqlə” anlayır. O, Hedviqin ona münasibətində özünü görmüş və qavramışdır. İnsan həyatının əsası, fəaliyyətinin bünövrəsi azadlıqdır. İnsan öz azadlığını tapıb onu seçimdə üzə çıxarır. Valter Fendrix də sevdiyi qıza rast gəldikdən sonra ekzistensial seçim edərək Ulla ilə ayrılır və həyatını Hedviqlə bağlamağı qarşıya qoyur. Əlbəttə ki, Sartr nəzəriyyəsinə görə Valter də azadlığın əsasında məsuliyyət probleminin mühüm olduğunu duyur və anlayır ki, o, məsuliyyətli şəkildə öz azadlığına cavabdeh olmalıdır.

Valter obrazı əsasında “Dünyada mövcudluq” nəzəriyyəsi də özünü büruzə vermişdir. Haydeqgerin nəzəriyyəsinə əsasən insanın varlığı, mövcudluğu onu əhatə edən aləmdə baş verir. Dünyada mövcudluq isə başqaları ilə mövcudluq və özünün mövcudluğu hissələrindən ibarətdir. Valter obrazı Ulla və onun varlı

atasının gələcəkdə ona mühüm sədlər yaradacağına baxmayaraq nəzəriyyəyə əsasən “başqalarına” qarşı durur, öz bənzərsizliyini müdafiə edir. Yalnız bundan sonra o azadlığı tam mənası ilə dərk edir.

Yazıçı “Mənim qəmli sifətim” hekayəsində isə Soren Kyerkeqorun “natamam mövcudluq” anlayışına toxunmuşdur. Natamam mövcudluq – insanın bütünlükdə cəmiyyətə tabe olması, “hamıya həyat”, “hamı kimi həyat”, öz təkrarsız “mən”ini dərk etməmək deməkdir. Əsərin qəhrəmanları da həmin nəzəriyyəyə əsasən öz qanunlarını diktə edən hakimiyyətin qanunlarına baş əyərək hamı kimi həyat sürürlər.

Həmçinin Böll hekayələrində Alber Kamünün “həyatın mənası” problemi də özünü göstərir. “Müharibə başlayanda,” “Loenqrinin ölümü”, “Yolçu, yolun düşsə, Spa...”, “Solğunbənzli Anna” və s. hekayələrdəki qəhrəmanların taleyi buna bariz nümunədir. Kamünün əsas tezi insan həyatının mahiyyəti etibarilə mənasız olmasıdır. Əsərin qəhrəmanları əvvəllər həyatlarını hər hansı bir məna ilə doldurur, öz enerjilərini xərcləyir, irəliyə can atsalar da, sonradan anlayırlar ki, qabaqda onları ölüm gözləyir. Hamı ölümə məhkumdur. Ona görə də insan həyatı absurddur.

Bununla da, bir çox müasirləri kimi Haynrix Böll də öz hekayələrində insanın daxili aləmi ilə onu əhatə edən həyat arasında təzad, insanın özgələşmə, tənhalıq, həyatın mənasızlığı, mənəvi seçim, daxili “mən”inin axtarışı problemlərini qəhrəmanları vasitəsilə gündəmə gətirmişdir.

Təbiilik cəhətdən Haynrix Böllün dili xüsusilə seçilir. Alman dilinin qanunauyğunluqlarına dərinlən bələd olan yazıçıda pafoslu, dəbdəbəli sözlər axtarmaq təşəbbüsü yoxdur. Hekayələrini incələyərkən görünür ki, təbii və gözəl dil bacarığı onun yaradıcılıq manerası və düşüncəsindən gəlir. Buna görə də Böll hekayələri aydın, yığcam, konkret sujetə, kompozisiya tamlığına malikdir. Burada lüzumsuz, əsas fikirlə bağlanmayan artıq təfərrüat, səthi mühakimələr hiss olunmur. Uzunçuluqdan, artıq hadisələri təsvir etməkdən qaçmaq və lazım olan fikri ifadə etmək üçün müvəffəqiyyətli ştrix və detallarla kifayətlənmək onun hekayələrinin bədii dəyərini yüksəldən amillərdəndir.

Yazıcının hekayələrində yeri gəldikdə istifadə olunmuş ifadələr, ibarələr surətlərin xarakterini, mövcud vəziyyəti açmağa xidmət edir. Məsələn: *“Kaş bu dünyada ədalət olaydı”* (“Ədalətli Daniel”), *“Nə işə olmalıdır”* (“Nəsə olacaq”), *Ölmək – tək çıxış yoludur* (“Qatar vaxtında gəldi”), *“Dişlərilə çörəkdə “lağım atmağa” başladı* (“Çörəyin dadı”), *“Onlar bizə qarmaq atırlar, biz də ağızımızı o qarmağa keçiririk .....birdəqiqəliyinə işığın, gözəlliyin, fərəhin dadına baxırıq....”* (“Qarmaqda”), *“İnsanlar işə getdikdə xoşbəxt görkəm almalı”* (“Mənim qəmli sifətim”) və s.

Haynrix Böll hekayələrində oxucularını həyatın dərinliklərinə, daxili qatlarına, qaranlıq tərəflərinə apara bilir. O, gerçəkliyin ziddiyyətlərini gizlətmir, onlara göz yummur, əksinə onları diqqətlə müşahidə edir, onun əsl mahiyyətinə nüfuz etməyi bacarır.

NƏTİCƏ

Almaniyada nasist hakimiyyəti başa çatdıqdan sonra digər sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da bir çox dəyişikliklər baş verməyə başladı. Alman yazarları ədəbiyyatı dirçəltmək üçün əllərindən gələni edir, yeni dərnəklər yaradır, orada öz əsərləri ilə çıxış edərək gələcək nəsillər üçün müxtəlif janrda ədəbi nümunələr ərsəyə gətirirdilər. Əlbəttə ki, bu ədəbi nümunələrin də əsas süjet xəttini müharibə mövzusu, müharibənin insanlara gətirdiyi çətinliklər, izzətləri, mənəvi-psixoloji gərginliklər təşkil edirdi. Müharibə, onun gətirdiyi fəlakətləri, üzüntüləri öz əsərlərində əks etdirən müharibədən sonrakı dövr alman ədəbiyyatının nümayəndələri dövrün hadisələrini əks etdirərək alman ədəbiyyatında mühüm addımlar atmağı bacardılar. Bunun əsas səbəbi isə bu şəxsiyyətlərin özlərinin müharibədə iştirak etmələri, bəzilərinin əsir düşməsi, hadisələri öz gözləri ilə görməsi, onları öz həyatlarında duymaları, yaratdıqları qəhrəmanların psixologiyasına əyani şəkildə şahid olmaları idi. Bu dövr yazıçılarından çoxşaxəli irsə malik olan Haynrix Böllün yaradıcılığı həqiqəti və gerçəkliyi əks etdirən bir yaradıcılıq kimi özünü təsdiq etdi. Mürəkkəb ideoloji şəraitdə alman ədəbiyyatını yaşadıb inkişaf etdirən bir sıra yazıçılar kimi Böll də öz yaradıcılığı ilə milli qurtuluş, gələcəyə inam üçün mənən əsas vermişdir. Əsərlərinin əsas süjet xəttini amansız müharibənin real nəticələri, ağrı-acıları, çətinlikləri, günahsız insanların ümitsiz taleyi təşkil edir. Mürəkkəb yaradıcılığa malik yazıçının qəhrəmanlarının taleyi də çox qarışıq, onların hissələri də çox ziddiyətli və mürəkkəbdir. Onları əhatə edən münaqişələr də çox mürəkkəbdir. Ancaq mürəkkəblilik də sadəlik kimi müxtəlifdir. Böllün mürəkkəbliyində dumanlı-mistik qeyri müəyyənlik yoxdur. Böll kiçik bir əraziyə məxsus olan insanlara müraciət etmir. O dünyaya və onun inkişafına maraqlı göstərən bütün insanlara üz tutur. Onun kitablarının populyarlığı bu insanların onu anladığını göstərir.

Haynrix Böllün əsərlərində insanların mənəviyyatına zor gücüylə hopmuş nasist düşüncələrin, ideyaların gətirdiyi fəlakətlər xüsusilə qabardılmışdır. Onun

əsərlərində bu ideyaların insanları bir-birindən necə uzaqlaşdırdığının şahidi oluruq.

Aydın ideya mövqeyi, həyat həqiqətlərinə bədii həssaslıq, nasist qalıqlarına amansız nifrət, insanların mənəvi keyfiyyətlərinə, intellektual aləminə dərin maraq, psixoloji təhlil və kəskin drammatik konfliktlər yaratmaq qabiliyyəti Haynrix Böllə xas olan fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri kimi onun bütün əsərlərində hiss olunur. Onun yaradıcılığı ilə alman ədəbiyyatına bir sıra yeni bədii surətlər gətirilmişdir.

Haynrix Böll dünya ədəbiyyatında daha çox irihəcmli romanlar müəllifi kimi tanınsa da, hekayə janrında da gözəl nümunələr yaratmışdır. Yazıçı bu “kiçik” janrın böyük imkanlarından ustalıqla istifadə edərək yaşadığı dövrün müharibə və ictimai-sosial problemləri ön plana çəkmişdi. Bu hekayələrdə özünün “yaddaşında əbədi olaraq dəhşətli, qanlı bir ölüm maşını kimi qalan” müharibə prosesinin özü deyil, əsasən, onun törətdiyi nəticələr, insanı həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən necə şikəst etdiyi təsvir olunur. İctimai-siyasi motivlərdə yazılan hekayələrdə isə müharibənin şikəst etdiyi bu insanların sosial həyatda – cəmiyyətdə qarşılaşdıqları amansız çətinliklər, ədalətsizliklər təsvir obyektinə çevrilir.

Haynrix Böllün hekayələrinə nəzər yetirmək, alman hekayəçiliyinin yeni yüksəliş mərhələsinin xüsusiyyətlərini, səciyyəvi tərəflərini öyrənmək nöqtəyi – nəzərindən daha maraqlıdır. Bədii sözə yeni, sağlam estetik münasibətlər formalaşdırmaq və cəsarətli sənət mövqeyindən çıxış etmək, sənətkar mövqeyini qabaqcıl estetik meyarlarla işıqlandırmaq yazıçının səmərəli yaradıcılıq axtarışlarından qaynaqlanır. Hekayə poetikasının zənginliyi yazıçının mühüm yaradıcılıq vəzifəsindən və məsuliyyətindən irəli gəlir. Yüksək yazıçı mədəniyyətinin təzahürü eyni zamanda onun yaradıcılıq simasını təyin edir. Reallığı konkret zaman kontekstində qavrayıb mənalandırmaq, hadisələrin ictimai məğzinin mənə və əhəmiyyətinin bədii ifadəsini vermək yazıçının ədəbi görüşlərinə və konsepsiyasına uyğun olduğuna görədir.

Onun hekayə yaradıcılığı mövzu məhdudluğu tanımır. Müasirlərimizi məşğul edən, bütövlükdə cəmiyyəti düşündürən problemlər haqqında nüfuzlu söz səlahiyyəti qazanmış hekayələrində Haynrix Böll janr poetikasına sənətkarlıqla əməl etmişdir.

“Müharibə başlayanda”, “Müharibə qurtaranda”, “Qatar vaxtında gəldi”, “Yolçu, yolun düşsə Spa...”, “Naməlum əsgər”, “Loenqrinin ölümü” və digər hekayələrində müharibənin insanların həyatına vurduğu zərbələr, insanların nasist ideologiyası altında həyatlarının mənasızlaşması, maddi keyfiyyətlərin mənəvi dəyərlərdən üstün qiymətləndirilməsi, bir mətn daxilində digər bir mövzunun qayəsinin açılması təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Haynrix Böllün hekayələri uğurlu bədii axtarışların məhsuludur. Bu axtarışların arxasında canlı insan xarakteri dayanır. Ən diqqət çəkən cəhət isə ondan ibarətdir ki, onun “Qara qoyunlar”, “Etiraf”, “Çağırılmamış qonaqlar”, “Nəsə olacaq” kimi hekayələri müasir mövzu dairəsində öz həllini tapır. Yazıçı məhz bu səpkidə ictimai mövzulara müraciət etməklə, insanların mürəkkəb, bəzən də ziddiyyətli psixologiyasını, əhval-ruhiyyəsini bədii tədqiq və təhlil obyektinə kimi götürmüşdür.

Haynrix Böllün hekayə üslubunda həyatı bədii təsdiq imkanları olduqca əhatəlidir. Onun “Mənim bahalı qıçım”, “Təzə körpü”, “Mənim qəmli sifətim”, “Qarmaqda” kimi hekayələrində isə insanın mənəvi aləmi və ictimai varlığı fasiləsiz hərəkətdə və dəyişməkdədir. Dramatizm və təkamül yazıçının qələm məhsullarının səciyyəvi cəhətləridir. Yaşadığı dövrün real mənzərəsi, insanların duyğu və düşüncələri, həyəcanları, arzu və istəkləri bütün rəngarəngliyi, mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə yazıçının canlı təhkiyəsi ilə müşayiət olunur. Hadisələrin xarakterinin inkişafı prosesində insan amili mərkəzi yer tutur.

Onun hekayələrini səciyyələndirə biləcək estetik keyfiyyət göstəriciləri yeni orijinal bədii dolğunluqla daha mükəmməl formalarda irihəcmli janrlara keçmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva Y. XX əsr ədəbiyyatında modernizm. Bakı: Mütərcim, 2005, 108 s.
2. Əliyev E. Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçıları. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 423 s.
3. Haynrix Böll. Hekayələr / tərc.V.Hacıyev. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014, 172 s.
4. Haynrix Böll. Seçilmiş əsərləri / tərtibçi və ön sözün müəllifi V.Hacıyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 600 s.

Rus dilində:

5. Бёлль Г. Где ты был, Адам? / Пер. с нем. М.Гимпелевич, Н.Португалова. Москва: Гос. Изд-во Художественной литературы, 1963, 247 с.
6. Бёлль Г. Избранное: Сборник / Пер. с нем.; Сост. П.Топера. Москва: Радуга, 1988, 656 с.
7. Бёлл Г. Каждый день умирает частица свободы / Пер. с нем.; Сост. Е.А.Кацева. М.: Прогресс, 1989, 368 с.
8. Бёлль Г. Моё печальное лицо. Рассказы и статьи. Москва: Прогресс, 1968, 366 с.
9. Бёлль Г. Самосвальная отлучка : Романы и повести. Минск: Мастацкая лит., 1989, 461 с.
10. Бёлл Г. Собрание сочинений. Роман; Повести; Путевой дневник; Рассказы; Эссе, 1954-1958. В 5-ти т., Т.2. М.: Худож. лит., 1990, 719 с.
11. Джебраилова С. Художественный мир Г.Белля в контексте литературы Германии века. Баку: «Е.Л.», 2008, 296 с.
12. Зарубежное литературоведение 70-х годов: Направления, тенденции, проблемы / Сост. Н.К.Гей, Е.А.Цурганова. М.: Наука, 1984, 359 с.

13. Пономарева, О. Н. Жанр короткого рассказа в творчестве Генриха Белля конца 1940-х-начала 1960-х годов: Автореф. дис. канд. фил. наук. Воронеж, 2006, 26 с.
14. Стеженский В.И., Черная Л.Б. Литературная борьба в ФРГ: Поиски. Проблемы. Противоречия. М.: Наука, 1987, 430 с.

Alman dilində:

15. Bernhard, H.J. Geschichte der Literatur der Bundesrepublik Deutschland. München, 1983, 239 S.
16. Böll H. Frankfurter Vorlesungen. München, 1968, 146 S.
17. Böll H. Erzählungen. Hörspiele. Aufsätze. Köln, 1961, 226 S.
18. Böll H., Linder Ch. Drei Tage im März. Köln, 1974, 189 S.
19. Böll H. Mein trauriges Gesicht: Erzählungen. Moskau: Raduga Verl., 2003, 288 S.
20. Böll H. Und sagte kein einziges Wort. Moskau: Verlag "Hochschule", 1966, 384 S.
21. Böll und Köln / hrsg. von Viktor Boll. Köln: Hermann Josef Emons Verl., 1990, 213 S.
22. Borxert W. Das Gesamtwerk. Hamburg, 2002, 482 S.
23. Die deutsche Literatur der Gegenwart: Aspekte und Tendenzen / hrsg. von M. Durzak. Stuttgart : Philipp Reclam, 1971, 468 s.
24. Deutsche Literaturgeschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart: J.B. Metzler, 2006, 231 S.
25. Durzak M. Die deutsche Kurzgeschichte der Gegenwart: Autorenporträts, Werkstattgespräch. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann, 2002, 580 S.
26. Kocfeldova R. Heinrich Boll und seine Kurzgeschichten zu den sechziger Jahren: Bac.Dipl., Brno, 2006, 37 S.
27. Protokoll zur Person. Hrsg. von E. Rudolph. München, 1971, 225 S.

28. Schimmelpfennig, W. Vergangenheitsbewältigung und Zeitkritik in den Erzählungen „Wanderer kommst du nach Spa...“ und „Lohengrins Tod“ von Heinrich Böll. Bonn, 2009, 18 S.
29. Die subversive Madonna / hrsg. von R. Matthaei. Köln, 1975, 280 S.

Internet resursları:

30. <http://blog.zeit.de/schueler/2012/02/24/thema-nachkriegsliteratur-1945-1950>
31. <http://coollib.net/b/99253/read>
32. http://de.wikipedia.org/wiki/Die_schwarzen_Schafe
33. http://de.wikipedia.org/wiki/Siegfried_Lenz
34. <http://de.wikipedia.org/wiki/Trümmerliteratur>
35. http://de.wikipedia.org/wiki/Wanderer,_kommst_du_nach_Spa...
36. http://royallib.com/book/byoll_genrih/nado_cho_to_delat.html
37. <http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=3697>
38. <http://www.schulzeux.de/deutsch/es-wird-etwas-geschehen-interpretation-mit-inhaltsangabe-boell.html>